

De zorg voor monumenten in Heerlen in de tweede helft van de twintigste eeuw

JAN LEBLANC

Onlangs werden in Heerlen belangrijke monumenten gerestaureerd en kreeg Heerlen f 6.476.087,- voor de restauratie van het Glaspaleis.

Jan Leblanc, oud-medewerker monumentenzaken van de Gemeente Heerlen, vertelt hoe de subsidietoewijzing voor die restauraties geregeld is en hoe men in Heerlen in het recente verleden met de zorg voor de monumenten is omgegaan.

Tegenwoordig is Monumentenzorg op de drie publiekrechtelijke niveaus en in zijn huidige omvang een complexe zaak. Monumentenzorg valt in twee hoofdtaken uiteen, *bescherming* en *instandhouding*. Beide onderdelen zijn vastgelegd in regelgeving waarbij bescherming zelfs bij wet geregeld is. Die bepaalt wat een monument is en op basis waarvan tot bescherming wordt overgegaan en hoe men er, rekening houdend met de beschermingswaardige elementen van het object, mee kan omgaan. De instandhouding gaat er vanuit dat het object beschermingswaardig is en men bekijkt hoe het dan in stand gehouden kan worden. Daarbij hoort ook het subsidiebeleid. De drie verantwoordelijke overheidsniveaus geven elk op hun eigen wijze invulling aan dat beleid. Alle drie hebben ze taken in bescherming en instandhouding. De synergie van het beleid op de drie niveaus wordt duidelijk als u beide begrippen, *bescherming* en *instandhouding*, voor ogen houdt.

Een ander belangrijk aspect, hoewel geen onderdeel van het wettelijk kader, is enthousiasmering. Pas als mensen op politiek

en publiek niveau doordrongen zijn van het belang van behoud van het cultureel erfgoed, is er een draagvlak voor een goed en breed gedragen monumentenbeleid.

Bescherming en instandhouding door het Rijk

Hoe de bescherming op rijksniveau zich in het verleden exact ontwikkeld heeft, is voor dit artikel niet relevant. Ik zou dan alle data van wetswijzigingen en de belangrijkste punten van wijziging op een rijtje moeten zetten. Dat leidt te veel af van het thema. We willen proberen inzicht te krijgen in het functioneren van het beleid zoals dat voor de Heerlense monumenten heeft gegolden. Geheel zonder de geschiedkundige ontwikkeling gaat het echter niet. De regelgeving voor behoud van het erfgoed [patrimonium] dateert al uit de oudheid. Gelukkig maar, want daardoor bleef menig cultuurhistorisch relict tot in deze tijd bewaard. Heel bekend werd de bul van paus Pius II [1405-1464] voor de stad Rome. Deze bul *Cum Almam Nostram Urbem* verbood het afbreken en beschadigen

van antieke openbare gebouwen of ruïnes. Met tal van voorschriften hebben latere pausen de monumentenzorg bestendig en uitgebreid, totdat kardinaal Pica in 1820 het naar hem genoemde edict ontwierp. In 62 artikelen werd de gehele materie van monumentenbescherming geregeld. Dit edict kan als voorloper worden beschouwd van alle latere regulering op het beleidsterrein monumentenzorg.

Verschillende Italiaanse staten volgden spoedig het voorbeeld van de Kerkelijke Staat. In de rest van Europa duurde het echter nog tot het eind van de 19de eeuw voor men op grote schaal belangstelling kreeg voor het centraal regelen van de wettelijke bescherming van monumenten van bouwkunst. Steden en dorpen ondergingen slechts geringe verandering. Hun hoofdvorm is in de middeleeuwen ontstaan. Later is de gebouwde omgeving aangepast en aangevuld met gebouwen die het stempel droegen van de

gotiek, de renaissance, de barok, het classicisme enzovoorts.

Heel anders wordt dit als in de 19de eeuw de industriële ontwikkeling begint en zelfs uitmond in een industriële revolutie. De druk op de steden en dorpen wordt dan ontzaglijk groot. Het dorps- en stadsbeeld werd door de voortschrijdende industrialisatie en voortgaande verstedelijking erg bedreigd. De sociaalruimtelijke structuren werden aangetast. Het gevolg was dat de overheid een taak kreeg bij het behoud van kostbare gebouwen en van waardevolle stads- en dorpsstructuren die ondanks oorlogsgeweld, stadsbranden en vernielingen tamelijk gaaf gebleven waren. Door de uitoefening van industriële activiteiten, de huisvesting van de vele arbeiders – veelal van buiten – en de groei van de bevolking ontstond een geweldige druk op de beschikbare ruimte. Die druk zorgde voor een ware slooprage. Nagenoeg alles wat niet meer functioneel was moest het veld ruimen.

Barbarakapel aan de Slotweg. In 1670 gesticht door de toenmalige heer van Schaesberg, Johan Frederik, in de 18de eeuw vergroot en in de 19de eeuw gewijzigd. De gevels laten diverse sporen zien van dichtgemetselde ramen en ingangen.

Foto: Jan Leblanc

De Horricherhof, waarvan de hoeve vroeger ook wel Oversten Hof werd genoemd, is herbouwd in de 17e eeuw en in 1985 gerestaureerd.

Foto: Jan Leblanc

Stadsmuren, stadspoorten, hofjes, gebouwen van cultuurhistorische waarde en vele andere gebouwen uit vroegere tijden verloren hun functie, raakten in verval en vielen uiteindelijk ten prooi aan de slopershamer. Dat was natuurlijk tegen het zere been van hen die met het lot van het cultureel erfgoed begaan waren. Gelukkig waren die personen en stromingen er in die tijd ook al. In nagenoeg alle samenlevingen werd protest aangekend tegen dit cultuurbarbarisme. Allereerst lukte het de publieke opinie de overheid ervan te overtuigen dat op die manier niet met de culturele verworvenheden kon worden omgesprongen omdat anders het vele schoon in steden en dorpen spoedig verdwenen zou zijn. Van de over-

heid werden hoe langer hoe meer maatregelen geëist om massale verwoesting van hetgeen cultuurhistorische waarde heeft te stoppen of tegen te gaan.

Hoe was die ontwikkeling nu in Nederland?

Gedurende de gehele 19de eeuw is er slechts sprake van incidentele maatregelen om de willekeurige afbraak van monumenten te voorkomen. Het persoonlijke ingrijpen van koning Willem I in 1825 om de sloop van het Muiderslot te voorkomen geldt als spraakmakend voorbeeld hiervan. Voorzichtig komen dan de eerste algemene maatregelen. In 1844 zegt de minister van Binnen-

landse Zaken de gouverneurs des Konings in de provincie aan zoveel als in hun macht is op te treden tot bescherming van monumenten. Deze aanzegging leidde in Gelderland zowaar tot een reglement tot monumentenbescherming [8 juli 1845]. Alle voorwerpen van kunst en gedenktekenen van geschiedenis werden onder bescherming van de plaatselijke besturen gesteld, met dien verstande dat de rechten der eigenaren niet mochten worden gekrenkt [!]. Hoe goed ook bedoeld maar zo'n beperkende maatregel werkt natuurlijk niet. Het reglement werd, overigens geheel in de geest van die tijd, nagenoeg niet nageleefd.

Van een echt monumentenbeleid was in Nederland nog geen sprake. De passieve houding van de centrale overheid gaat veranderen als een bekend figuur uit onze contreien – de Maastrichtenaar Victor de Stuers – zich er mee gaat bemoeien. In 1873 publiceert hij zijn beroemd geworden artikel 'Holland op zijn smalst' in *De Gids*.¹ Hij stelt in dat artikel het gebrek aan belangstelling voor en de verwaarlozing van monumenten aan de kaak.

Het onmiddellijk tastbare resultaat van deze 'cri de coeur' was de instelling in 1874 van het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Stuers zelf werd chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken. De instelling van het College mag beschouwd worden als een van de eerste signalen van bezorgdheid van de centrale overheid over het culturele erfgoed, en van het op gang komen van systematische zorg voor het patrimonium. In 1879 diende minister De Kappeyne van de Capello een wetsontwerp in 'tot regeling van het onderhoud van historische gedenktekenen en het verlenen van subsidie voor het onderhoud en de instandhouding van gebouwen, die oudheidkundige waarde hebben'.

Helaas ook deze titel, die menig oudheidsminnaar deed opveren, dekte de lading van

geen kant. Zijn opvolger, Six, trok de wet dan ook weer vlug in. De regering bleef vrij passief en volstond met het onder de aandacht brengen van monumentenzorg bij gemeentebesturen.

Het College van Rijksadviseurs ging overigens in 1879 aan innerlijke verdeeldheid ten gronde. De Stuers heeft met slechts een handjevol medestrijders als Cuypers, de bouwmeester van de neogotiek, Leemans, Jan Veth en anderen vele monumenten die nu een sieraad voor ons land betekenen, weten te redden. Voorbeelden daarvan zijn de Gevangenpoort in Den Haag, de Waterpoort in Sneek, het stadhuis in Maastricht, de Koppelpoort in Amersfoort, het Muiderslot in Muiden en de St. Servaaskerk in Maastricht. Hierdoor ging ook elders de belangstelling voor monumenten groeien, wat resulteerde in het oprichten van plaatselijke oudheidkundige verenigingen.

Pas in het begin van de 20ste eeuw werd een Rijkscommissie voor de Monumentenzorg – de voorloper van de latere Rijksdienst voor de Monumentenzorg – ingesteld.

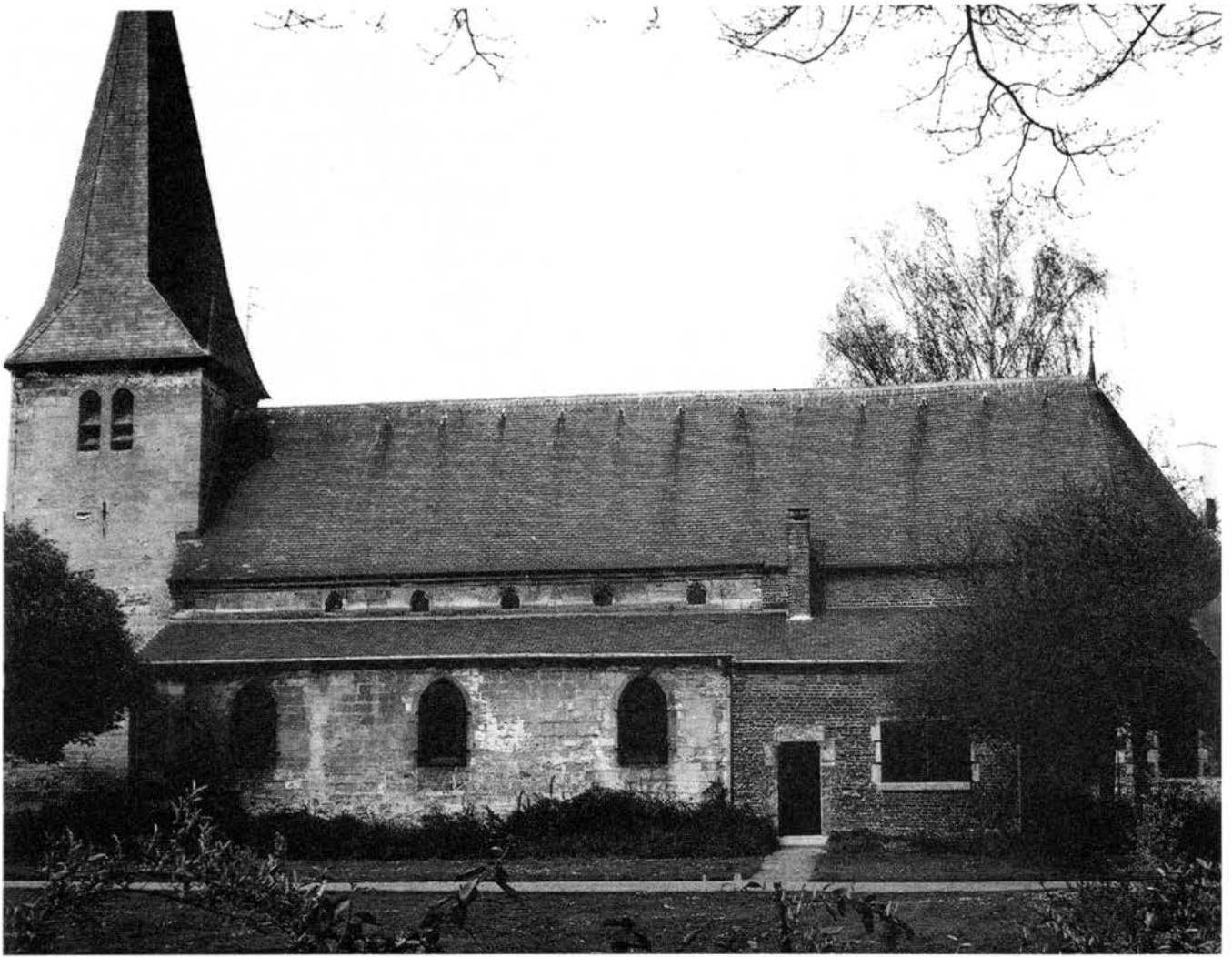
De eerste monumentenlijsten

Hoewel er in het begin van de 20ste eeuw al lijsten bestonden, waarin de meest belangrijke gebouwen waren opgenomen, was er van beschermingsbeleid absoluut geen sprake. Soms hield men rekening met de gebouwen op de lijsten, maar met evenveel gemak waren de lijsten onvindbaar of werden ze eenvoudigweg terzijde geschoven als er zwaarwichtige economische of politieke problemen moesten worden opgelost. Zo zijn in de loop van de tijd heel wat interessante en belangrijke gebouwen verdwenen. In een publicatie van ir. Meiske wordt een opsomming gegeven van monumenten in Nederland die in het verleden verloren zijn gegaan, bijvoorbeeld de fraaiste gebouwen uit de Romaanse tijd, zoals de Mariakerk te Utrecht en de abdijen van Egmond en Rijnsbrug en diverse gotische kerken. In de

Kasteel Hoensbroek. Met delen uit de tweede helft van de 14de eeuw tot heden.

Foto: Stadsarchief Heerlen

Parochiekerk St. Jan te Hoensbroek. De toren stamt uit de 13de eeuw, de andere delen uit de 13de tot 18de eeuw. Sinds de restauratie in 1956 wordt de kerk nog regelmatig gebruikt voor huwelijksplechtigheden.

Foto: Jan Leblanc

6 Zeeuwse steden verdwenen een viertal belangrijke gotische kerken en in Maastricht alleen al verdwenen er drie. De hoogtepunten van de 17de-eeuwse architectuur zoals het slot van de 'Winterkoning' te Rhenen en de jachtsloten van Frederik Hendrik te Honslaardijken en te Rijswijk bestaan niet meer. Van de vele stadspoorten die er in de 19de eeuw nog waren is het overgrote deel verdwenen.

Voor het opmaken en het uitgeven van een inventaris van monumenten werd een rijkscommissie ingesteld toen minister Abraham Kuiper daarvoor in 1903 een post op de begroting vrijmaakte. Bij Koninklijk Besluit van 7 juli 1903 begon de commissie onder voorzitterschap van architect dr. P.J.H. Cuypers provinciegewijs alle belangrijke gebouwen te inventariseren. De voorlopige lijsten

werden samengesteld naar subjectieve criteria van degenen, die met de samenstelling belast waren. Gedurende de totstandkoming van de voorlopige lijsten tot aan het begin van de jaren dertig zijn de inzichten over wat wel en niet moest worden opgenomen nogal gewijzigd. Men kwam in latere jaren tot de conclusie dat er in het monumentenbestand meer thuis hoorde dan alleen kerken, kastelen en raadhuizen. Daarom werd het bestand uitgebreid met de meer 'eenvoudige' stadswoonhuizen en overige bouwkunst uit vroegere eeuwen. De eerste lijsten zijn dus veel beknopter dan de latere. In 1908 verscheen het eerste deel en wel van de provincie Utrecht. Het laatste deel, dat van de provincie Groningen, verscheen in 1933.

De lijsten hadden nog geen echte status en werden alleen door de liefhebbers geraad-

pleegd. De fase, waarin de definitieve registers ingevolge de monumentenwet tot stand zouden moeten komen, werd eerst werkelijkheid bij de inwerkingtreding van de *Monumentenwet 1961*.

Welke verschillende maatstaven er in de loop der jaren ook werden aangelegd, één criterium bleef steeds overeind: slechts monumenten van vóór 1850 werden in de voorlopige lijst opgenomen. Dit uitgangspunt is later omgebogen tot de bepaling dat een object ouder moet zijn dan vijftig jaar. In de *Monumentenwet 1988* is de ouderdomstermijn van vijftig jaar gehandhaafd. Voordien werden echter incidenteel wel jongere objecten aan de officiële lijst toegevoegd.

De Monumentenwet 1961: basis van een gestructureerd monumentenbeleid

In 1950 kreeg de voorlopige lijst bij de totstandkoming van de *Tijdelijke Wet Monumentenzorg* – in wezen dus de eerste officiële regelgeving – een ander karakter. In artikel 1 van de wet tijdelijke monumentenzorg werd namelijk bepaald dat onroerende zaken vermeld in de voorlopige lijst niet mogen worden gesloopt of veranderd dan na voorafgaande toestemming van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Deze wet, die officieel maar twee jaar zou gelden, is na diverse verlengingen ingetrokken. Daarna begaf het parlementaire circuit zich op weg naar de *Monumentenwet 1961*. Hierin kreeg voor het eerst de definitie monument gestalte. Volgens artikel 1 zijn monumenten:

1. *alle voor tenminste vijftig jaar vervaardigde zaken, welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun volkenkundige waarde;*
2. *terreinen welke van algemeen belang zijn wegens daar aanwezige zaken, als bedoeld onder 1;*
3. *alle zaken en terreinen, welke van algemeen belang zijn wegens de aan de zaken en terreinen verbonden geschiedkundige herinneringen.*

Ook al voldoet een onroerend object aan de vereisten, het is pas een monument als het is ingeschreven in de ingevolge de wet vastgestelde registers. Aan deze wettelijke status werden vervolgens belangrijke rechtsgevolgen verbonden. Het werd verboden een beschermd monument te beschadigen of te vernielen en het zonder vergunning van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, of in strijd met aan die vergunning verbonden voorwaarden, af te breken. Ook bij het verplaatsen of in enig opzicht wijzigen, herstellen, gebruiken of laten gebruiken van het monument op een wijze waardoor het werd ontsierd of in gevaar werd gebracht kon politiedwang worden toegepast.

In deze wet werd het begrip ‘beschermd stads- en dorpsgezicht’ opgevoerd. Door de bepalingen hierover is het mogelijk gebouwen, ofschoon deze op zichzelf van betrekkelijk geringe betekenis zijn, maar die zijn ingebed in afgebakende stukken van stads-, dorps- of zelfs landschapsschoon, te conserveren en te bewaren. De wet definieert de onderdelen stads- en dorpsgezichten als groepen van onroerende zaken, hieronder begrepen bomen, wegen, straten, pleinen, bruggen, vaarten, sloten en verdere wateren, welke met een of meerdere tot de groep behorende monumenten een beeld vormen, dat van algemeen belang is wegens de schoonheid of het karakter van het geheel. Ook hier geldt weer dat alleen die stads- en dorpsgezichten beschermd zijn die in de ingevolge de wet vastgestelde registers zijn ingeschreven. De bescherming wordt geëffectueerd door het verplicht vastleggen van stads- en dorpsgezichten in bestemmingsplannen.

Wat er in Heerlen nog staat aan ‘oude’ monumenten, is onder de vigeur van de *Monumentenwet 1961* geregistreerd. Incidentele aanvullingen voorzagen in de aanwijzing en registratie van de mijnwerkerskoloniën Grasbroek/Sittarderweg, Leenhof en Ganzeweide en van het schachtgebouw van

Schelmentoren	<i>Pancratiusplein 44</i>
Kerkhofkapel	<i>Akerstraat 35</i>
Bakstenen woonhuis	<i>Gasthuisstraat 2</i>
St. Pancratiuskerk	<i>Pancratiusplein 45</i>
Oliemolen	<i>Oliemolenstraat 32</i>
Herenhuis De Luif	<i>Wilhelminaplein 24</i>
Hoeve Molenberg	<i>Causermolenweg 37</i>
Causermolen	<i>Causermolenweg 12</i>
Hoeve Corisberg	<i>Corisbergweg 1</i>
Hoeve De Droepnaas	<i>Corisbergweg 119</i>
Hoeve De Horicherhof	<i>Corisbergweg 119a</i>
Hoeve De Erk	<i>Joh. XXIII singel 46</i>
Schiffelerhof	<i>Schiffeler 1,-2 en 3</i>
Grenspaal Hollands wapen	<i>Tuin Thermenmuseum</i>
Grenspaal Oostenrijks wapen	<i>Tuin Thermenmuseum</i>
Wegkruis met Corpus XVII	<i>Kampstraat 63-64</i>
Passart Nieuwenhagen	<i>Passartweg 56 en 56a</i>
Barbarakapel	<i>Slotweg 2</i>
Kasteel Meezenbroek	<i>Kasteellaan 1</i>
Schandelermolen	<i>Schandelermolenweg 16</i>
Hoeve de Mullender	<i>De Doom 22</i>
De Doom	<i>De Doom 44</i>
Hoeve van baksteen	<i>De Doom 46-48-50</i>
Geleenhof	<i>Valkenburgerweg 54</i>
Hoeve de Baak	<i>Meezenbroekerweg 95</i>
Hoeve de Rousch	<i>Kloosterkensweg 17</i>
Overste Douvenrade	<i>Douvenrader Allee 1</i>
Middelste Douvenrade	<i>Douvenrader Allee 2</i>
Ruïne Eyckholt	<i>Eikendermolenweg 4</i>
Eijkendermolen	<i>Eykendermolenweg 9</i>
Hoeve Gitzbach	<i>Ter Worm 6</i>
Kasteel Ter Worm	<i>Ter Worm 5</i>
Huis Strijthagen	<i>Welterkerkstraat 1</i>
Weltermolen	<i>Welterkerkstraat 2</i>
Oude Parochiekerk 'St. Jan'	<i>Hoofdstraat 63</i>
Kasteel Hoensbroek	<i>Klinkerstraat 110</i>
Hoeve Terlinden	<i>Terlindenweg 100</i>
Hoeve van baksteen	<i>Esschenweg 111</i>
Hoeve van baksteen	<i>Esschenweg 119</i>
Cenotaaf	<i>Esschenweg/Tervierenweg</i>
Hoeve de Struyver	<i>Struiverhof 80</i>
Hoeve Den Drees	<i>Dreesch</i>
Hoeve Ten Esschen	<i>Ten Esschen 26</i>
Walmuur breuksteen 1244	<i>Emmastraat ong. bij 21-22</i>
Motte Ten Esschen	<i>Ten Esschen</i>
Orgel Kerk Schandelen	<i>Meezenbroekerweg 116</i>

de Oranje-Nassaumijn 1. Heerlen was beslist niet zo gezegend met monumenten. In totaal telde Heerlen in 1961 slechts 44 'oude' monumenten. Dat zijn dan objecten als de Schelmentoren, de Pancratiuskerk, de neo-classicistische kerkhofkapel, de Caumermolen, de Oliemolen, kasteel Terworm en De Doom.

Voor wat betreft het beschermingsregime kenmerkt de Monumentenwet 1961 zich door een sterk centralistisch karakter. Wijzigingsvergunningen werden voor het hele land centraal behandeld door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Die beoordeelden de monumentale waarden die mogelijk door de wijzigingen veranderd of aangetast werden. De wet had een sterk object gericht karakter. De Rijksdienst gaf dan ook al of niet onder voorwaarden vergunningen af om te wijzigen. Ook ten aanzien van de instandhouding, het subsidiesysteem dus, had de Monumentenwet een sterk centralistisch karakter. De Rijksdienst bepaalde dus niet alleen wie waarvoor vergunning kreeg, maar bepaalde tevens voor welke projecten geld beschikbaar werd gesteld. Dit systeem bleek uiteindelijk niet werkbaar. Projecten van de grote monumentensteden in het westen van het land wonnen het meestal van een project uit een kleine monumentengemeente in het zuiden.

De Monumentenwet 1988

De Monumentenwet 1961 heeft bijna dertig jaar gefunctioneerd. Duidelijk zal zijn dat het rijksbeleid sterk onder druk kwam te staan. Niet alleen door de steeds meer toenevende activiteiten van de provincies en gemeenten [die het beleid maar een grote betutteling vonden], maar ook door het allengs groeiende begrip dat de zorg voor het nationale erfgoed een gezamenlijke verantwoordelijkheid is van overheden en particulieren samen. Mede door de activiteiten aangezet in het monumentenjaar 1975 is er steeds meer aangedrongen op een wettelijke

Cenotaaf met kruis, gelegen aan de Esschenweg. Het vermoedelijk oudste wegkruis is gemaakt van hardsteen en biedt bescherming aan een houten piëta uit de 18de eeuw.

Foto: Jan Leblanc

regeling, waarin meer bevoegdheden bij de lagere overheden zouden komen te liggen. De strijd duurde voort tot 1984, het jaar waarin minister Brinkman de nota over de Monumentenzorg presenteerde. Conclusie van deze nota was dat de Monumentenwet ingrijpend moest worden gewijzigd. Belangrijkste elementen van de nota waren:

- *De zorg voor monumenten en beschermde stads- en dorpsgezichten zou in belangrijke mate een taak van de rijksoverheid moeten blijven.*

- Gemeenten die aan bepaalde voorwaarden voldoen, zouden bepaalde bevoegdheden van het rijk gedelegeerd moeten krijgen, onder andere de bevoegdheid om zelf vergunningen voor restauraties af te geven.

- Een groot deel van de subsidies die het rijk verstrekte voor de financiering van restauraties van monumenten zou vervangen moeten worden door een stelsel van laagrentende leningen en voorfinanciering door een speciaal daarvoor in het leven te roepen Stichting Nationaal Restauratie Fonds (die dus als financier voor de monumentenzorg gaat functioneren).

- Taken en bevoegdheden van alle bij de monumentenzorg betrokken organisaties zouden geherformeerd moeten worden in het licht van de voorgenomen decentralisatie.

Grenspaal met Oostenrijks wapen [na 1713]. Deze palen met aan de ene kant het Oostenrijks en aan de andere kant het Hollands wapen werden door de Oostenrijkers geplaatst na de Vrede van Utrecht, om gebieden die van Spaans naar Oostenrijks bezit overgingen te markeren.

Foto: Jan Leblanc, coll. Thermenmuseum

Deze nota leidde uiteindelijk tot de *Monumentenwet 1988*. Aan primaire waarden uit de wet van 1961, zoals de definitie van een monument en de voorwaarden waaronder iets aan monumenten gewijzigd mag worden, werd niet getornd. Waardebepalingen van aan te wijzen monumenten bleven in handen van de *Rijksdienst voor de Monumentenzorg* in Zeist, zoals ook kennisoverdracht en begeleiding van praktijksituaties, waaronder controle op de eindafrekeningen van de individuele restauraties. Wat bracht de wet dan voor nieuws voor het monumentenbeleid van de toekomst? Als we de nieuwe situatie eens wat beter onder de loep nemen, blijkt onder meer dat het rijk dus wel wat aan bevoegdheden wil overdragen, maar daarbij last heeft van een soort koudwaterrees en de beoordeling van praktijksituaties en eindafrekeningen in eigen handen wil houden. De vergunningsbevoegdheid, dus het geven van vergunning voor wijzigen, restaureren en/of slopen van monumenten mag, eigenlijk moet, overgaan in handen van de gemeenten die een gemeentelijke monumentenverordening en een monumentencommissie hebben. Maar het rijk houdt wel een vinger aan de pols. De gemeenten moeten voor het verlenen van de vergunning advies vragen van de Rijksdienst. Van zo'n advies kan slechts in uitzonderlijke gevallen afgeweken worden. De gemeente mag dan wel de vergunning verlenen, maar de Rijksdienst kan dan altijd bezwaar en beroep aantekenen. Een verleende vergunning blijft gedurende zes weken buiten werking om iedere belanghebbende in de gelegenheid te stellen bezwaar aan te tekenen. Verder zijn de bepalingen van de *Algemene Wet Bestuursrecht* van toepassing. In werkelijk evidente zaken zal de Rijksdienst niet nalaten deze weg te bewandelen.

Het subsidiesysteem wijzigt drastisch. Voortaan wordt geld niet meer gegeven maar deels geleend om uiteindelijk via het terugvloeiën ervan in het zogenaamde 'revolving fund' nog meer restauraties te kun-

Huize de Doom. Kasteel uit de 14e tot 17e eeuw, dat in 1673 werd verwoest door Franse troepen, waarna het weer opgebouwd werd.

Foto: Jan Leblanc

nen realiseren. Voor de hypothecaire geldlening wordt een rentepercentage gehanteerd dat 5 % onder de marktwaarde ligt.

Voorts is in de eerste jaren na inwerking-treden van de wet een voorfinancieringssysteem ontwikkeld, waardoor begrotingsgel-den voor monumentenzorg op basis van meerjarenplanningen van voornemens van monumenteneigenaren om te gaan restauren, al vooruit gebruikt kunnen worden. Dit bewerkstelligt een effectief tegemoetkomen aan de restauratiebehoefte en het voorkomt

dat monumenten die aan restauratie toe zijn nog verder in kwaliteit achteruitgaan. Uitvoering daarvan is in handen van het instituut *Stichting Nationaal Restauratie Fonds* [NRF]. In principe is het NRF dus niets meer en niets minder dan de bankier van het rijk voor de gelden die omgaan in het beleidsterrein monumentenzorg, waarbij men de handige truc heeft uitgehaald om de subsidie voor de particulier in een keer af te romen. Want in plaats van de destijds 60% *à fond perdu* krijgen particulieren voortaan alleen

maar 30 % en het voordeel van 5 % renteverlaging van de hypothecaire lening over de andere 30 %. Daarbij worden stringenter regels gehanteerd voor de bepaling van de subsidiabele kosten. Alleen nog die kosten, die gemaakt worden voor de instandhouding van het casco en van de overige in de redegevende omschrijving opgenomen monumentale onderdelen worden subsidiabel geacht.

Gemeenten die vergunningsbevoegdheid hebben mogen de subsidiabele kosten berekenen, maar het rijk stelt ze vast. Er is daarbij geen sprake van een globale toetsing, de berekening van de Rijksdienst is bindend.

De gemeenten krijgen een eigen budget en bepalen aan de hand van hun meerjarenplanning en prioriteitstelling, welke monumenten in welke volgorde voor subsidie in aanmerking komen en in welke [budget]-jaren men daarop aanspraak kan maken.² Was er een restauratie die duurder was dan moest het budget van meerdere jaren achter elkaar voor die restauratie geclaimd worden.

In de nieuwe wet was bovendien een regeling voor onderhoud van monumenten in het leven geroepen. Helaas gold die regeling alleen voor bepaalde categorieën monumenten kerken, kastelen, hofjes van liefdadigheid, gemalen et cetera.

Evaluatie van het monumentenbeleid

Bij de discussie in de kamer werd door de minister toegezegd dat na verloop van tijd een evaluatie zou worden gehouden van de effecten van de decentralisatiepolitiek. Dit gebeurde met het rapport *Het strategisch plan voor de monumentenzorg* met als ondertitel *Monumenten goed gefundeerd* in 1994.³ Het plan beoogde de weg te plaveien voor een oplossing van de problemen waarmee de monumentenzorg structureel kampt en beschikbaarstelling van extra middelen voor het inlopen van de achterstand in restauraties. Zo zou het restauratiebudget moeten oplopen van f 85 miljoen tot f 183 miljoen per jaar gekoppeld aan een doelmatigere ver-

deling van dit geld door van de gemeentelijke meerjarenprogramma's een reëel sturingsinstrument te maken. Deze meerjarenprogramma's nu gestoeld op individuele gedetailleerde behoefteramingen, zouden voor de eerste tien jaren [later bijgesteld tot zes] de restauratiebehoefte in drie segmenten verdeeld moeten weergeven. Die segmenten zijn: woonhuizen/boerderijen, kerken en overige monumenten. Verder moest de bestaande financieringsystematiek doelmatiger en selectiever worden ingericht. Door gebruik te maken van de faciliteiten van het NRF zou er ruimte moeten ontstaan om de subsidie te verlagen, waardoor met hetzelfde geld meer zou kunnen worden gedaan. Een verlaging van 10 % van de subsidie voor alle categorieën werd doorgevoerd. Bovendien moest er meer aandacht worden besteed aan het onderhoud. De subsidieverlening werd onlosmakelijk verbonden met een onderhoudsregeling.

Dit alles leidde via de parlementaire discussie tot een extra dotatie van f 5 miljoen in 1995 uit de reallocatie [herbestemming van gelden die niet zijn gebruikt] van restauratiemiddelen voor de monumentenzorg nog aanwezig bij de Rijksdienst, en tot extra beschikbaarstelling van f 275 miljoen uit de onderuitputting van de rijksbegroting. Dit vermeld ik vooral omdat Heerlen juist via deze extra dotaties – zij het na een ongehoord sterke lobby – gelden wist los te weken voor de restauratie van kasteel Ter Worm.

Uiteindelijk resulteerden deze ontwikkelingen in het *Besluit Rijkssubsiëring Restauratie Monumenten* [ook genoemd BRRM 1997]⁴. Die regeling voorzag in een raming van de restauratiebehoefte op grond waarvan het subsidiegeld terechtkomt waar de behoefte het grootst is. De regeling heeft tot doel een evenwichtige verdeling van de beschikbare middelen te garanderen door de relatief kleine budgetten van gemeenten met minder dan honderd monumenten op provinciaal niveau te bundelen.

Mijnwerkerswoningen aan de Sittarderweg. Bij selectie voor de monumentenlijst heeft men getracht van elk soort woning één of meerdere exemplaren te bewaren.

Foto: Jan Leblanc

Uit onderzoek is gebleken dat de restauratieachterstand het grootst is in de sector woonhuizen. Daarom is er een indeling in categorieën gemaakt. Van het totale rijksbudget wordt 50% bestemd voor woonhuizen en boerderijen, 30% voor restauratie van kerken en 20% voor de overige monumenten. Budgetvaststelling geschiedt aan de hand van de behoeferamingen. Men deelt de beschikbare middelen door de totaal berekende behoefte. Dat levert een verdeelsleutel op die er ongeveer uitziet zoals de berekende behoefte per gemeente gedeeld door de totale landelijke behoefte maal het beschikbare geld per categorie. Neem bijvoorbeeld de categorie woonhuizen/boerderijen. Is er landelijk een behoefte aan f 1.000.000 en is de berekende behoefte in die categorie in Heerlen f 1.000 en het beschikbare budget f 500.000, dan zou Heerlen als budget toegewezen krijgen $[1.000 : 1.000.000] \times 500.000 = f 500$. Tegen

de categorie indeling rees onmiddellijk landelijk verzet.

Heerlen is sedert de inwerkingtreding van het BRRM geen zelfstandig budgethoudend gemeente meer, omdat Heerlen toen minder dan 100 monumenten, zijnde de limiet om zelfstandig te blijven, had. Het Heerlense budget wordt samengevoegd met dat van de ongeveer 45 overige gemeenten in Limburg met minder dan 100 monumenten. Het totale budget van de gemeenten wordt beheerd door de provincie. Om het geld toegewezen te krijgen moeten de gemeenten elk jaar voor 1 oktober een gemeentelijk restauratieprogramma vaststellen. In dit programma wordt bepaald welke monumenten en in welke volgorde voor subsidie in aanmerking komen. Er kan dus geen subsidie worden toegekend aan panden die niet in een restauratie uitvoeringsprogramma opgenomen zijn. De provincie moet voor die 45 gemeenten dan nog een *Provinciaal Restauratie*

Pancratiuskerk en Glaspaleis. Duidelijke voorbeelden van een 'oud' en een 'nieuw' monument.

Stadsarchief Heerlen, fotocoll. nr. 14514

Uitvoerings Programma [PRUP] samenstellen. Hierbij wordt dan de urgentie van een restauratie in Heerlen weer afgewogen tegen bijvoorbeeld een restauratie in Born of Stein. Volgens de urgenties in dit PRUP worden dan de subsidies verdeeld.

Monumenten van de jongere bouwkunst

De jongste ontwikkeling in regelgeving is de inhaalslag in de aanwijzing van monumenten uit de periode 1850-1940. Het is nog niet zo lang geleden dat men zich ervan bewust is geworden dat door slechts monumenten van vóór 1850 in de monumentenlijst op te nemen er een geweldige achterstand in inventarisatie en aanwijzing van monumenten is ontstaan. Vandaar dat in het begin van de jaren negentig een inhaalslag op gang gekomen is via het [landelijke] door de provincies uitgevoerde *Monumenten*

Inventarisatie Plan [MIP]. Dit is gevolgd door het *Monumenten Selectie Project* [MSP] en is uitgemond in het *Monumenten Registratie Project* [MRP].

Door deze grootschalige actie werden alle panden van 1850 tot 1940 [ouderdomstermijn van vijftig jaar is in de monumentenwet verankerd] geïnventariseerd en waar mogelijk opgenomen in het register van beschermde monumenten. Dit project is recentelijk voor Heerlen afgesloten en heeft geresulteerd in de aanwijzing van zo'n 64 objecten en complexen [± 133 woonhuisadressen] als beschermd rijksmonument, zo u wilt de 'nieuwe' rijksmonumenten.

Overigens is het hebben van regelgeving en het uitvoeren van beleid ook nu nog geen garantie voor behoud van objecten. Ik doel dan met name op de bijzondere relictten van industriële architectuur uit deze omgeving, waaronder vele schachtbokken en vooral natuurlijk de zeer waardevolle 'Van Iterson'-

koeltoren. Hoewel op de monumentenlijst geplaatst is de 'Van Iterson'-toren door een samenloop van omstandigheden 'per ongeluk' onder de slopershamer gekomen.⁵

Rol van provincie en gemeente in de monumentenzorg

Wat is nu samengevat de positie van de provincies en de gemeenten in de bovenomschreven beleidsontwikkeling? Van oudsher was de regelgeving zo dat de lagere overheden niet mochten treden in hetgeen de hoge-

re overheid reeds geregeld heeft. Wel had elke overheidslaag de vrijheid om een eigen invulling te geven op datgene wat niet in de wet stond geregeld. Met andere woorden als de provincie of de gemeente een monumentenbeleid wilde ontwikkelen dan kon dat, als maar niet in de verantwoordelijkheid van het Rijk werd getreden. Nog concreter: als een provincie of een gemeente monumentenbeleid wil voeren ten aanzien van objecten die regionaal of lokaal van belang worden geacht dan kan dat mits die objecten niet betrokken zijn bij de rijksbescherming.

Bioscoop Royal, hier in oude glorie. Ontworpen in 1937 door architect Frits Peutz en nu ook opgenomen in de monumentenlijst.

Stadsarchief Heerlen, coll. Peutz

Dit houdt ook in dat men voor die objecten regelgeving kan ontwikkelen die vergelijkbaar is met of nauw aansluit op dat van het rijk.

De provincie Limburg heeft reeds geruime tijd monumentenbeleid ontwikkeld. Of ze daarbij ooit ook beschermingsregelingen heeft vastgesteld is mij niet bekend. Wat mij bekend is, is dat de provincie Limburg in tegenstelling tot andere provincies, uit een soort rancune bij de ontwikkelingen van de monumentenwet 1988, toen de provincies als het ware op een zijspoor werden gezet en de decentralisatie zich helemaal richtte op de gemeenten, zich uitsluitend heeft bepaald tot een subsidiebeleid en niet verder is ingegaan op het beschermingsbeleid. De provincie heeft wel een provinciale monumentenlijst, maar dit is meer een lijst voor te subsidiëren objecten [de subsidie bedraagt als het toegekend wordt 10 % van de subsidiabele kosten]. De monumentenzorg van de provincie richt zich overigens de laatste tijd meer en meer op het onderhoud.

De plaats van de gemeenten in de bovengeschetste beleidsontwikkeling zal wel lang-

zaamaan duidelijk geworden zijn. Voor gemeenten geldt mutatis mutandis hetzelfde als wat ik stelde ten aanzien van provincies. Men is gehouden aan de uitvoering van de wettelijke voorschriften ten aanzien van de rijksbeschermden monumenten en voor de rest kan men zelfstandig beleid ontwikkelen.

Zorg voor monumenten in Heerlen

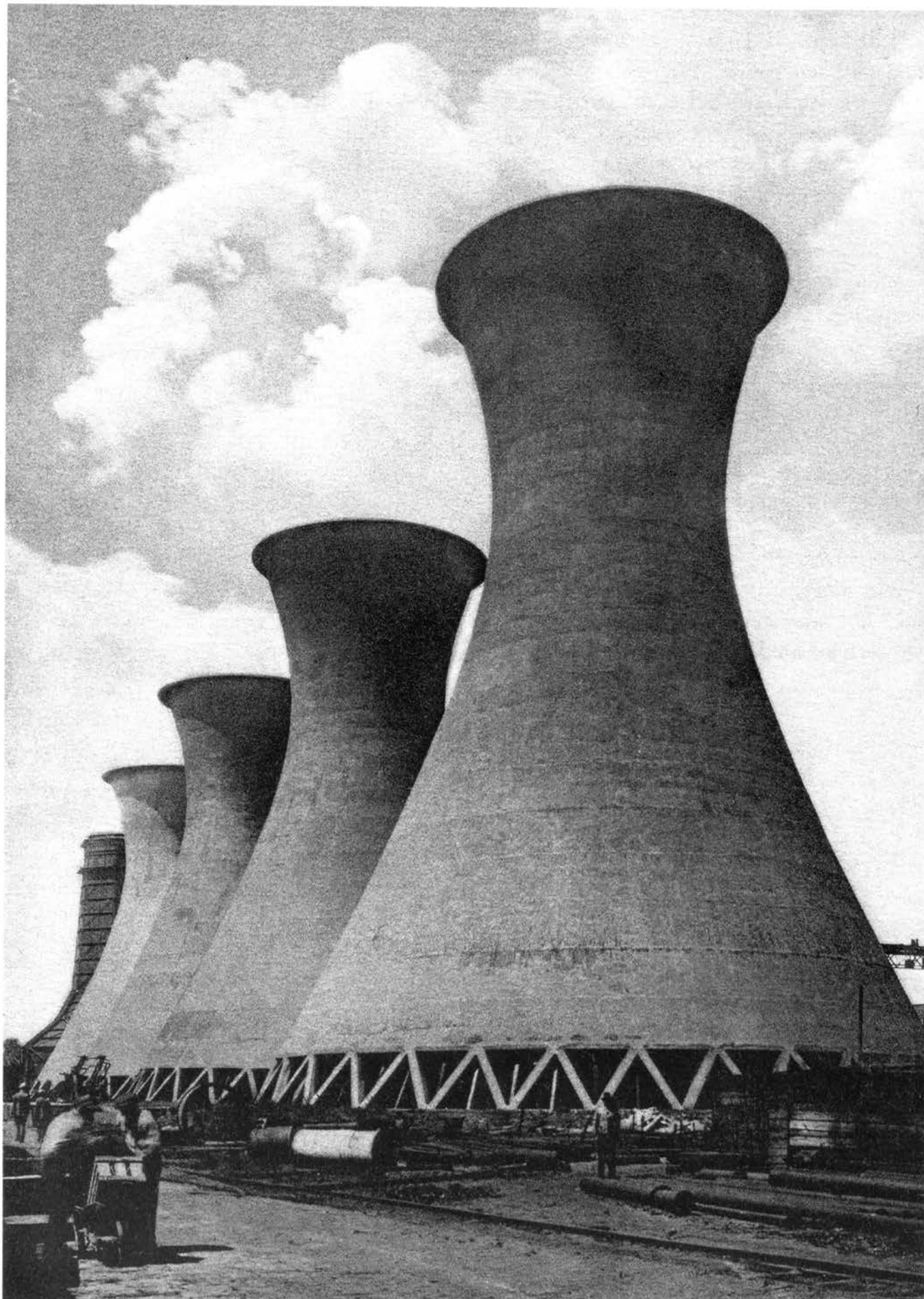
Wat heeft het beleidsterrein monumentenzorg voor de Gemeente Heerlen tot nu toe opgeleverd? Laten we beginnen in 1982 toen ik na de gemeentelijke herindeling geplaatst werd op de afdeling cultuur en onder andere belast werd met monumentenzorg. Dit beleidsterrein was toen nog erger dan een ondergeschoven kindje. In principe niet meer dan een hobby ondergebracht bij degenen die de aan- en verkoop van eigendommen regelde.

Waarom bij de afdeling eigendommen? Omdat het aspect monumentenzorg veelal om de hoek kwam kijken bij de aan- en verkooptransacties. Voor particulieren werd slechts sporadisch iets ondernomen.

Voormalige Vroedvrouwenschool uit 1920, ontworpen door architect Jan Stuyt.

Stadsarchief Heerlen, fotocoll. nr. 11075

Koeltorens op het Emma-terrein te Brunssum. Helaas is niet één exemplaar als mijnmonument bewaard gebleven, ondanks de plaatsing van de Van Iterson koeltoren op de monumentenlijst.

Stadsarchief Heerlen, fotocoll. nr. 18838 p

Als we even terugkijken in de historische ontwikkeling van het rijksmonumentenbeleid dan zien we dat de grote ontwikkelingen nog moesten komen. We hebben te maken met een sterk centralistisch gericht beleid waarbij nagenoeg alles geregeld werd door de Rijksdienst. Met 44 'oude' monumenten en de geringe mogelijkheden op rijksgebied is het begrijpelijk dat monumentenzorg beslist niet hoog scoorde bij het gemeentebestuur. Neem daarbij het feit dat het college de handen vol had aan de ontwikkeling van Heerlen als regionaal koopcentrum dan is het begrijpelijk dat er geen aandacht en geld was voor monumentenbeleid. Er werd geen uitvoering gegeven aan de wettelijke kaders van de Monumentenwet 1961 en de daaruit voortvloeiende financiële regelingen. Het besef om ook iets te doen voor lokaal belangrijke gebouwen bestond toen niet – zelfs niet in embryonaal stadium. Eigenlijk had nog niemand een opleiding gehad op het terrein van de monumentenzorg.

Uitgedaagd door mijn persoonlijke belangstelling voor alles wat betrekking had op kunst, schoonheid, architectuur en geschiedenis liet ik me al spoedig strikken voor de centraal aangeboden opleidingen ter zake. Door kennisoverdracht en enthousiasmering van mijn omgeving en het college trachtte ik het monumentenbeleid enig leven in te blazen en door gesprekken met vertegenwoordigers van de rijksdienst ook middelen beschikbaar te krijgen voor Heerlens culturele erfgoed.

Enkele restauratieprojecten

Het eerste grotere project in de nog sterk centralistisch aangestuurde periode was de restauratie van de Schiffelerhof. Gelukkig hadden we bij de eerste ambtelijke besprekingen niet direct een wethouder nodig. Door het tegelijkertijd beschikbaar komen van gelden uit de sector volkshuisvesting, die de Rijksdienst voor de Monumentenzorg wel

Raadhuis. Ontwerp 1936-1942 door Frits Peutz. De bouwwerkzaamheden werden in 1942 onderbroken door de oorlog. Het gebouw werd in 1948 uiteindelijk voltooid.

Stadsarchief Heerlen, fotocoll. nr. 15288

Schiffelerhof. Hoeve met aan de voorzijde gelegen woonhuis van omstreeks 1800. In 1988 werd de restauratie, waarbij in het complex 15 wooneenheden werden gerealiseerd, voltooid.

Foto: Jan Leblanc

met monumentenmiddelen wilde aanvullen, kwamen we tot een restauratieplan voor de Schiffelerhof. Pas toen alles rond was, werd het college ingeseind en bewerkt tot besluitvorming in gunstige zin voor de Schiffelerhof. Het college werd duidelijk gemaakt dat er voor monumentenbehoud toch wel enig geld van importantie binnen te halen was. Hoe anders dan tegenwoordig. Nu wordt getracht te restaureren wat maar mogelijk is en zoveel mogelijk budget voor Heerlen binnen te halen.

Het tweede project werd de Horricherhof. Een voor Heerlen en zijn omgeving niet onbelangrijk monument omdat het een op de eerste verdieping overkragende vakwerkboerderij betrof, die voor deze streken toch behoorlijk zeldzaam was. Deze restauratie kon helaas alleen maar financieel rondgebreid worden door het bouwen van woningwoningen op het voorerf van de hoeve.

Jammer maar helaas niet anders mogelijk. Door dit project kwam er ook bij de portefeuillehouder voor Ruimtelijke Ordening wel enigszins belangstelling voor monumentenzorg en de mogelijkheden. Het bleef echter moeizaam gaan. Slechts sporadisch werden restauratieprojecten doorgevoerd.

Politieke onwil en enthousiasme

De grootste desillusie kwam in 1989/1990. We hadden net de wetswijziging van 1988 achter de rug. Op ambtelijk niveau was de wens om te komen tot een monumentenbeleid zelfs tot op de directieniveaus van Welzijn en Stadsontwikkeling groot. De uitgewerkte nota monumentenbeleid met bijgevoegd de conceptverordening was door het college geaccordeerd en hoefde alleen nog maar door de raad te worden vastgesteld.⁶ Heerlen zou dan eigen vergunnings-

	Beschermingsregime	Instandhoudingregime
Rijksniveau [rijksmonumenten]	ja Nog geen verordening dus geen vergunningsbevoegdheid	ja Geen zelfstandig budgethoudend gemeente
Provinciaal niveau	n.v.t	ja
Gemeentelijk niveau	In uitwerking maar nog niet geaccordeerd	Geen geldbeschikbaar.

└──┘
Enthousiasmering

bevoegdheid krijgen conform wat in de wet voor alle gemeenten in Nederland was voorzien. Dat ging op het laatste moment mis. Bij de behandeling in de commissie Welzijn hadden alle commissieleden alleen maar lof voor de nota en de verordening. Bij de behandeling van het stuk in de commissie Stadsontwikkeling kreeg na lof van enkele partijen de afvaardiging van het CDA het woord. De ene vertegenwoordiger, die ook zitting had in de commissie Welzijn en aldaar de loftrumpet over het ontwerp had gestoken, zweeg nu in alle talen. De andere vertegenwoordigers tekenden bezwaar aan tegen de regeling, omdat gevreesd werd voor de schadeclaimregeling die in de verordening was opgenomen. Zo'n regeling staat in de Monumentenwet en ze komt overigens ook voor in de wet Ruimtelijke Ordening.⁷ Hierdoor werd de zaak dusdanig opgeblazen dat de commissie uiteindelijk een negatief advies gaf, waardoor de behandeling in de raad niet meer mogelijk was. Het stuk werd op ijs gelegd tot de portefeuille monumentenzorg na diverse verkiezingen in handen kwam van René Seijben. Door hem kwam er een doorbraak voor het monumentenbeleid in Heerlen.

Allereerst werd door het vele werk betrokkenheid en affiniteit van college en raad vergroot. Ten tweede werd door het MIP/MSP en MRP project het monumentenbestand van Heerlen aanzienlijk uitgebreid. Later waren er successen in de uitvoerende sfeer zoals de

restauratie van kasteel Ter Worm, hoeve Overste Douvenrade en een aantal kleinere restauraties. Met name de verwerving van geld voor de restauratie van kasteel Ter Worm, begonnen met het doen van een beroep op de extra dotatie van vijf miljoen gulden in 1995 en via een brutaal lobbyen in 1996 en 1997 bij een partijgenoot van René Seijben en de uiteindelijke verwerving van die subsidie, heeft een doorbraak betekend voor het monumentenbeleid in Heerlen. Er kwam een open oog voor de mogelijkheden van het monumentenbeleid.

Een eigen monumentenbeleid

Door de diverse discussies kwam er weer ruimte voor een invulling van de in de Monumentenwet voorziene gemeentelijke taak. Van de verordening werd een vernieuwde en aangepaste versie geconcipeerd. Tussen 1990 en 2000 waren er toch wel wat inzichten gewijzigd. Er werd aan de wettelijk voorziene taak nu ook een eerste aanzet gekoppeld voor een zelfstandig gemeentelijk monumentenbeleid. Dat was mijn voorwaarde om ambtelijk de zaak weer uit de diepvries te halen. Hierdoor kan Heerlen namelijk ook aandacht besteden aan de bescherming en instandhouding van lokaal belangrijke objecten. De recente ontwikkelingen ten spijt durfde ook anno 2000 het gemeentebestuur de stap tot vaststelling van de verordening nog niet aan. Kiezen voor

Het Glaspaleis anno 2001, op weg naar een nieuwe bestemming.

Foto: Vitruvianum

regelgeving op lokaal niveau betekent ook geld beschikbaar stellen voor de instandhouding. Maar de roep om zo'n verordening door de Rijksdienst, de provincie, de burgers, monumentenbezitters en de eigen ambtenaren wordt steeds groter. Daarom heb ik er vertrouwen in dat de regeling er uiteindelijk wel zal komen. Mede ook omdat bij de onderhandelingen over de restauratie van het Glaspaleis in die richting enige toezeggingen zijn gedaan aan de Rijksdienst. Een eigen monumentenbeleid wordt urgenter omdat de gemeente er door de MIP/MSP/MRP welgeteld 133 huisadressen als beschermd rijksmonument bij gekregen heeft. Bovendien is uit diezelfde inventarisatieronde gebleken dat Heerlen nog heel wat lokaal belangrijke objecten over heeft. Bij de ambtelijke voorbespreking om te komen tot een voorselectie voor de uitbreiding van de rijksbeschermden monumenten uit de geïn-

ventariseerde objecten in Heerlen zijn we in principe uitgegaan van een indeling in collecties. Geselecteerd werden uit de collectie Peutz: het Glaspaleis [ofschoon dit al via een voorbeschermingstraject vooruitlopend op het MSP project als monument werd aangewezen]; villa Wijnants, Caumerbeeklaan 80; stadhuis; Royal theater; de voormalige kweekschool aan het Bekkerveld; het broederhuis te Molenberg; het retraitehuis aan de Oliemolenstraat 60 en het woonhuis van Peutz aan de Oude Lindestraat 1. Uit de Stuyt collectie: aanvankelijk de ambachtschool, maar uiteindelijk niet doorgestaan door de brand; het voormalig politiebureau aan de Heulsstraat; de villa Duysens aan de Honigmannstraat; diverse villa's aan de Caumerbeeklaan en dubbele woonhuizen aan de Molenberglaan; een woninggroep aan de Mergelsweg en de voormalige vroedvrouwschool.

Uit de collectie mijnmonumenten: opzich-
terwoningen aan de Heideveldweg; opzich-
terwoningen aan de Rennemigstraat; be-
ambtenwoningen en dubbelblokken aan de
Sittarderweg. Uit de categorie overige monu-
menten noem ik: villa Boomgaard aan de
Akerstraat; dubbele stadvilla's aan de Aker-
straat; apotheek Claessen aan de Bongerd; de
kapel van het Savelsbergklooster met het
kloostercomplex Op de Berg; de Gerardus
Majellakerk te Heksenberg; villa Imstenrade
en het complex Imstenrade 2, 3 en 4; het
Heilig Hartbeeld op het Tempssplein; de
straatwand Amsterdamse school aan de Ds.
Jongeneelstraat, het Tempssplein en de
Deken Nicolayestraat; het gedenkteken van
Belgische geïnterneerden op de begraafplaats
Akerstraat.

Rest mij tot slot nog even in te gaan op de
thans in behandeling zijnde afsluitende ron-
de van het MIP/MSP/MRP project namelijk de
aanwijzing van beschermde stads- en dorps-
gezichten. Dit is voor Heerlen een volstrekt
nieuw fenomeen. Want onder het regime
van de Monumentenwet 1961 kende Heerlen
geen beschermde stad- en dorpsgezichten.
Bij de inventarisatie van objecten uit 1850-
1940 heeft de provincie na het aanwijzings-
traject van monumenten ook een voorstel
gedaan om in Heerlen een aantal bescherm-
de stads- en dorpsgezichten in procedure te
brengen. Het gaat dan met name om de vol-
gende gebieden: de Wingerd [beter bekend
als de kasteelkolonie in Hoensbroek];
Beersdal; de Maria Christinawijk; het Eiken-
derveld; het de Heselleplein en Tempssplein;
de Molenberg en Leenhof 1 en 2 [dat laatste
wordt dus mogelijk een gemeentegrens over-
schrijdend gebied]. Deze gebieden zijn amb-
telijk reeds in een werkgroep doorgelicht.
Het advies richting college wordt voorbereid
maar verdient op onderdelen, mede gelet op
de in de praktijk bestaande sloopplannen,
nog enige uitwerking.

Enthousiasmering is als laatste ingebrachte
aspect geen taak binnen het wettelijk kader,
maar niet minder belangrijk. Ik weet zeker

dat als daaraan niet zoveel aandacht besteed
was, er binnen het bestuurlijke en ambtelijke
kader niet zo'n draagvlak zou zijn ontstaan
als er op dit moment aanwezig is. Maar niet
alleen het 'werk'-niveau moet enthousiast
gemaakt worden voor monumentenbeleid.
Ook het publiek dient steeds meer en meer
doordrongen te worden van het belang om
datgene te bewaren dat binnen de stedelijke
ontwikkeling en de architectuurstromingen
als belangrijk is aan te merken. Eigenlijk is
dat het draagvlak voor het ontwikkelen van
een goed en breed gedragen gemeentelijk
monumentenbeleid. Alleen dan begrijpt een
ieder waarom er geld uitgegeven moet wor-
den voor de instandhouding van de lokaal
belangrijke objecten. Sinds jaar en dag
gebruikt de gemeente Heerlen hiervoor de
jaarlijkse Open Monumenten Dag. Er werd
voor een goede presentatie een aparte werk-
groep opgericht.

Deze werkgroep houdt zich bezig met het
openstellen op die dag van diverse monu-
menten die normaliter niet voor het publiek
geopend zijn. Denk bijvoorbeeld aan de
mijnschacht van de ON 1, aan de kapel van
het klooster op de Berg of de St. Josephkapel
aan de Gasthuisstraat en de Schelmentoren.
Daarnaast tracht de werkgroep, binnen het
kader van het landelijk aangegeven thema,
jaarlijks een publicatie uit te brengen en acti-
viteiten zoals wandelingen langs monumen-
ten te organiseren. Van het begin af aan
heeft voorop gestaan de jeugd erbij te
betrekken. Een aantal jaren geleden zijn we
begonnen met de leerkrachten van de hoog-
ste klassen enthousiast te maken voor het
gezamenlijk opstellen van een lesbrieftje over
monumenten, eventueel gedocumenteerd
door een videoband over Heerlense monu-
menten. Dit initiatief is helaas niet geheel uit
de verf gekomen, wellicht ook door het feit
dat we de leerkrachten te veel overstelpten
met leesvoer, waaruit zij zelf de lessen moes-
ten samenstellen. De film is helaas niet ver-
der gekomen dan opnames over het kasteel
Hoensbroek. Toch liet ons dat onderwerp

niet los. Na deze teleurstelling vormden we vanuit de commissie *Open Monumenten Dag* [OMD] een werkgroep die de educatie opnieuw ging belichten en bekeek hoe er een goede invulling aan gegeven kon worden. Dit heeft recentelijk tot resultaat gehad dat een aantal op de wijk van de betreffende school gerichte monumentenboxen zijn ontwikkeld, waarin de leerlingen een detailkaart van een monument vinden alsmede een verdiepingskaart vergezeld van een aantal op-

drachtmogelijkheden. Het geheel is gericht op een stukje zelfwerkzaamheid van de leerlingen met, in tegenstelling tot het vorige systeem, slechts een begeleidende functie van de leerkracht. De boxen zijn in coproductie met het stadsarchief ontwikkeld en worden ook daar beheerd.

Al met al is het klimaat nu goed genoeg om te kunnen hopen op een positieve ontwikkeling van het monumentenbeleid in Heerlen.

Noten:

1. V. DE STUERS, 'Holland op zijn smalst', in: *De Gids* 37[1873]3, 320-403.
2. Het budget wordt jaarlijks berekend aan de hand van de breuk: aantal gemeentelijke rijksbeschermden monumenten gedeeld door het totale aantal rijksbeschermden monumenten maal het beschikbare rijksbudget voor dat jaar. Dit klinkt ingewikkeld maar aan de hand van het Heerlense voorbeeld is dit wat gemakkelijker te begrijpen: $44:25000 \times f 85.000.000 = f 149.600$.
3. *Strategisch plan monumentenzorg. Monumenten goed gefundeerd* [Rijswijk 1994].
4. *Besluit rijkssubsidiëring restauratie monumenten. Subsidieregelingen (BRRM)* [Zeist 1998].
5. Op 26 juni 1985 gingen de koeltorens ontworpen door prof. dr. ir. Van Iterson [voormalig directeur van de Staatsmijnen] op het terrein van de voormali-

- ge Staatsmijn Emma te Brunssum tegen de grond. Koeltoren III was het laatste gave exemplaar dat van het oorspronkelijke ontwerp bestond. Sinds 1980 stond hij op de Rijksmonumentenlijst. Na de sloop verklaarde zowel de gemeente Brunssum als DSM hiervan niet op de hoogte te zijn geweest aldus het *Limburgs Dagblad*, 27/6/1985. De krant duidt op een 'merkwaardige bijkomstigheid' wat dit laatste betreft; een aantal kranten had enige jaren eerder reeds aandacht besteed aan de nieuwe status van de koeltoren.
6. J. LEBLANC, *Monumentennota Heerlen 1989* [Heerlen 1989].
 7. *Monumentenwet 1988*; wet van 23 december 1988, Stb. 638, tot vervanging van de Monumentenwet met aantekeningen, uitvoeringsbesluiten, alfabetisch register en verder bijvoegsels [Deventer 1998], paragraaf 3.

Geraadpleegde literatuur:

Monumentenwet 1988; wet van 23 december 1988, Stb. 638, tot vervanging van de Monumentenwet met aantekeningen, uitvoeringsbesluiten, alfabetisch register en verder bijvoegsels [Deventer 1998].
Monumenten breed bekeken. Monumentenzorg op weg naar 2000 [Zeist 1995].
Epoque. Handboek voor restauratie, renovatie en mo-

nummentenzorg in Nederland [Cuyk 1992-].
W. MARRES EN J.J.F.W. VAN AGT, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de monumentenbeschrijving*: dl. v. De provincie Limburg, derde stuk: Zuid-Limburg uitgezonderd Maasticht [Den Haag 1962].

De ziekten, waaraan men in 1918 in Heerlen overleed

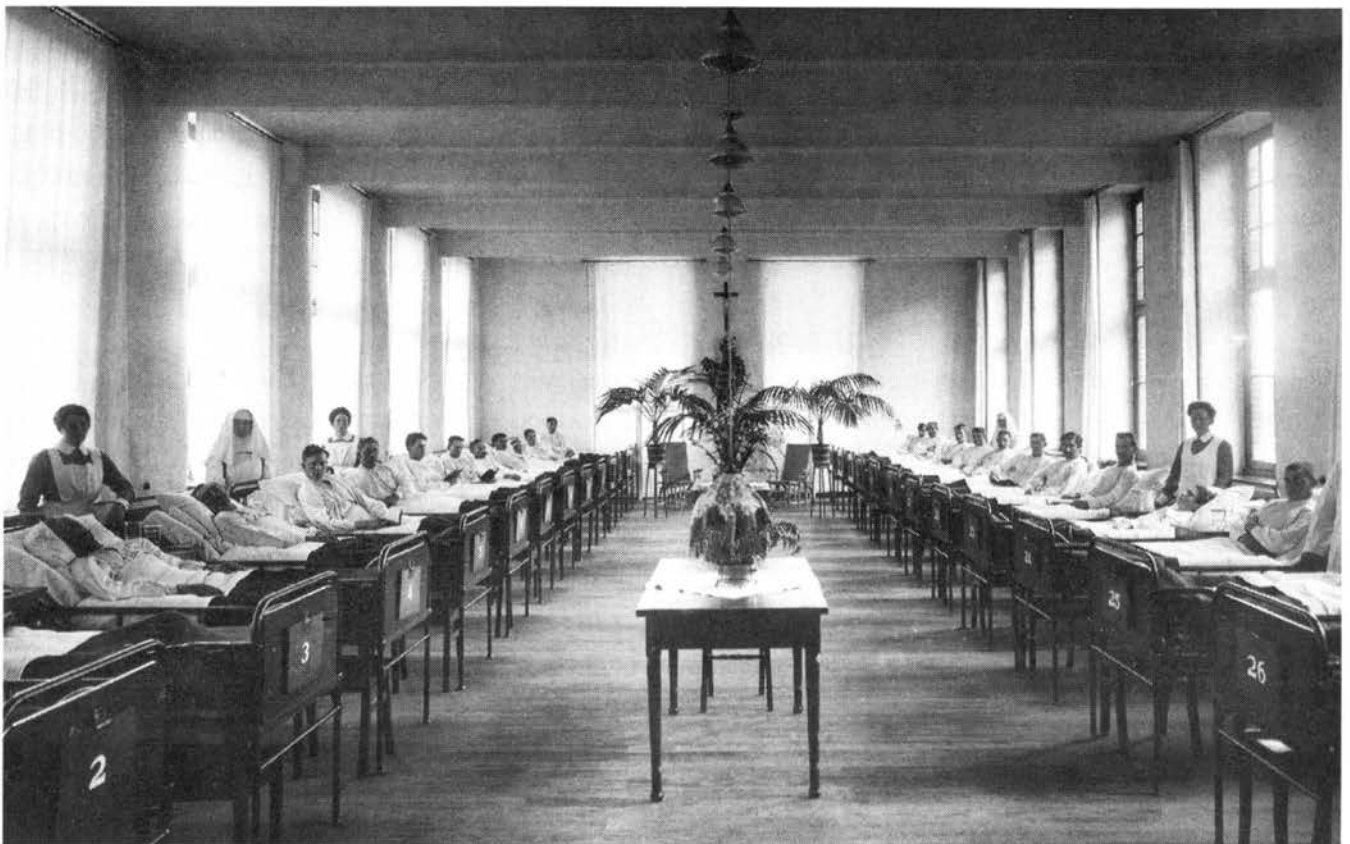
M.A. VAN DER WIJST

Het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog is in vele opzichten bijzonder voor Heerlen. Vele Belgische geïnterneerde soldaten konden weer naar huis toen de oorlog afgelopen was. Ze hadden in de oorlogsjaren vooral in de mijnen gewerkt. Voor hun vertrek naar België sloeg ook in Heerlen de Spaanse griep toe.

Een toevallig in mijn bezit gekomen bijlage van de Staatscourant van dat jaar geeft van de in Heerlen overledenen de doodsoorzaken aan.

Het totaal der overledenen in Heerlen in 1918 was, de 58 levenloos geboren kinderen niet meegerekend, 661. Hiertoe behoorden 29 buitenlanders. Het is wel interessant om na te gaan, aan welke ziekten men toen overleed. Ik maak daartoe

gebruik van een algemeen landelijk overzicht van het CBS.¹ Allereerst een correctie mijnerzijds. Van 32 personen in de lijst was de doodsoorzaak onbekend. We komen dan op 661 minus 32 is 629 overledenen. Verder wordt bij 39 personen opgegeven: 'geweldda-

Ziekenzaal in het St. Joseph Ziekenhuis.

Foto: Stadsarchief Heerlen fotocoll. nr. 524

dige dood, geen zelfmoord'. Deze kan men bij 'ziekten' mijnerzijds ook buiten beschouwing laten. Men komt dan op 590. In de mijter beschikking staande gegevens wordt zelfmoord ook tot de ziekten gerekend voor de berekening van het aantal doodsoorzaken. Daar er in Heerlen in het genoemde jaar geen zelfmoord werd geregistreerd, kan dat ook buiten de telling vallen.

Zulks geldt ook voor de volgende ziekten, die wel in de lijst voorkomen, maar waarbij het aan 0 is opgegeven: croup, dysenterie, vlektyphus, malaria, malaria cachexie, pok-

ken, Aziatische cholera, ziekten van de maag, kanker uitgezonderd, en ziekten van de geslachtsorganen van de vrouw, kanker uitgezonderd.²

De categorie 'andere ziekten' meen ik als zijnde niet gespecificeerd, ook te mogen laten vervallen. Dit vermindert het aantal met 75 tot 515. Hiertoe behoorden tenslotte 80 kinderen onder de 8 jaar, die stierven aan gastro-enteritis en diarrhoe.³ Na aftrek waarvan we komen op een aantal van 435.

Deze behoorden tot de volgende categorieën:

Febris typhoïdes, typhus abdominalis	4	Chronische bronchitis	2
Mazelen	2	Pneumonia ⁷	134
Roodvonk	1	Andere ziekten der ademhalingswerktuigen	
Kinkhoest	1	Tuberculose uitgezonderd	31
Diphtherie ⁴	16	Appendicitis en typhlitis ⁸	4
Influenza ⁵	55	Hernia, darmocclusie	2
Andere epidemische ziekten	1	Levercirrhose	2
Longtuberculose	38	Acute nephritis en ziekte van Bright ⁹	11
Hersentuberculose	8	Kraamvrouwenkoorts	4
Andere vormen van tuberculose	7	Andere ziekten van zwangerschap en kraambed	3
Kanker en andere maligne tumoren	17	Aangeboren zwakte en gebreken	22
Meningitis ⁶	11	Ouderdom	21
Apoplexie, hersenverweking	13		
Organische hartgebreken	23	<i>Totaal</i>	435
Acute bronchitis	2		

Hieronder zijn 26 'personen in het buitenland tehuis behorende' begrepen. Van hen stierven er 15 aan pneumonia, 5 aan influenza, 2 aan longtuberculose en de overige [elk 1] aan organische hartgebreken, acute bronchitis, andere ziekten der ademhalingswerktuigen en hernia, darmocclusie.¹⁰

Opvallend is het niet voorkomen van dysenterie in de lijst, dat wil zeggen met in Heerlen geen enkel geval [landelijk 28], omdat dit een normale ziekte was in oorlogstijd, zoals bij de epidemie van omstreeks 1747, toen vele tientallen personen, jong en oud, eraan overleden.¹¹ De neutraliteit van Nederland in de Eerste Wereldoorlog kan mijns inziens, gezien de korte afstand tot het

oorlogsgebied, nauwelijks voldoende verklaring geven.

Ook opvallend is het lage aantal aan kanker overledenen. Als verklaring wordt wel gegeven het feit dat kanker een ouderdomsziekte is, waarmee wordt bedoeld, dat men kanker krijgt, als door verbeterde gezondheidszorg andere ziekten geen kans kregen. Hierbij moet echter aangetekend worden dat, zoals we zullen zien, landelijk het aantal kankergevallen wel vrij hoog was.

Plaatsen we de doodsoorzaken in een andere volgorde, qua frequentie, [hiervoor werd de officiële lijstvolgorde aangehouden om de 'soorten' ziekten niet te scheiden], dan zien we voor Heerlen het volgende beeld:

1. pneumonia	134	6. aangeboren zwakten en gebreken	22
2. influenza	55	7. ouderdom	21
3. longtuberculose	38	8. kanker en andere maligne tumoren	17
4. andere ziekten der ademhalings- werktuigen tuberculose uitgezonderd	31	9. diphterie	16
5. organische hartgebreken	23	10. apoplexie, hersenverweking	13

Voor Nederland geldt de volgende top-10:

1. influenza	17744	5. kanker en andere maligne tumoren	7467
2. longtuberculose	10900	6. ouderdom	6769
3. andere ziekten der ademhalings- werktuigen tuberculose uitgezonderd	9766	7. organische hartgebreken	5939
4. pneumonia	9424	8. apoplexie, hersenverweking	4582
		9. aangeboren zwakten en gebreken	2926
		10. acute nephritis en ziekte van Bright	2728

Betreffende influenza met 17744 gevallen koploper [een jaar eerder waren er slechts 453 gevallen] wordt opgemerkt, dat hieronder 8527 gevallen zijn van ‘Spaansche griep, die in ons land in de maand juli voor het eerst slachtoffers maakte’. Het betrof 208 maal Belgische uitgewekenen en geïnterneerden. In Maastricht was het totale aantal 132 met 7 Belgen daarbij. Diphterie is in Heerlen met 16 gevallen relatief hoog in score, vergeleken met de 861 in heel Nederland.¹²

Wat tuberculose betreft dient voor Heerlen bijgeteld te worden: hersentuberculose 8 gevallen en andere vormen van tuberculose 7

gevallen en voor Nederland hersentuberculose met 1392 en andere vormen van tuberculose met 1604 vermeldingen. Opvallende verschillen zien we nog bij meningitis (hersenvliesontsteking [Heerlen 11, Nederland 944], chronische bronchitis [Heerlen 2, Nederland 1452] en acute bronchitis [Heerlen 2, Nederland 1544].

Dit alles overziende durf/kan ik geen conclusies [te] trekken betreffende de invloed van het werken in de mijn. Mogelijk één van de lezers wel? De 134 gevallen van pneumonia [longontsteking] kunnen daarbij wellicht uitgangspunt zijn.

Noten:

1. ‘Statistiek der geboorten en sterfte naar den leeftijd en de oorzaken van den dood in Nederland over het jaar 1918’, in: *Bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant* van Zaterdag 1 Maart 1919 no. 51.

2. De benamingen der ziekten heb ik, om vergissingen te voorkomen, in de opgegeven spelling overgenomen.

3. Hierbij behoorden er 8 tot de leeftijdsgroep onder de maand, 24 van 1 tot 3 maanden, 24 van 3 tot 6 maanden, 18 van 6 tot 12 maanden en 6 van 1 tot 2 jaar oud.

4. Diphterie [difterie] is een infectieziekte in de slijmvliezen, veroorzaakt door een bacterie.

5. Influenza = griep.

6. Meningitis = hersenvliesontsteking.

7. Pneumonia = longontsteking.

8. Appendicitis = blindedarmontsteking.

9. Nephritis = nierontsteking.

10. Zie mijn artikel ‘Het Belgische grafmonument te Heerlen, herinnering aan een ballingschap’, in: *LvH* 27 [1977], 22-26.

11. W.A.J. MUNIER, ‘Enkele episodes uit de geschiedenis van Heerlen tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog [1740-1748]’ in: *LvH* 41 [1991], 36 e.v.

12. 1% is voor Heerlen 4,35 [16 dus 3,67%] en voor Nederland 957 [861 dus 0,9%].

Maakbaar Limburg

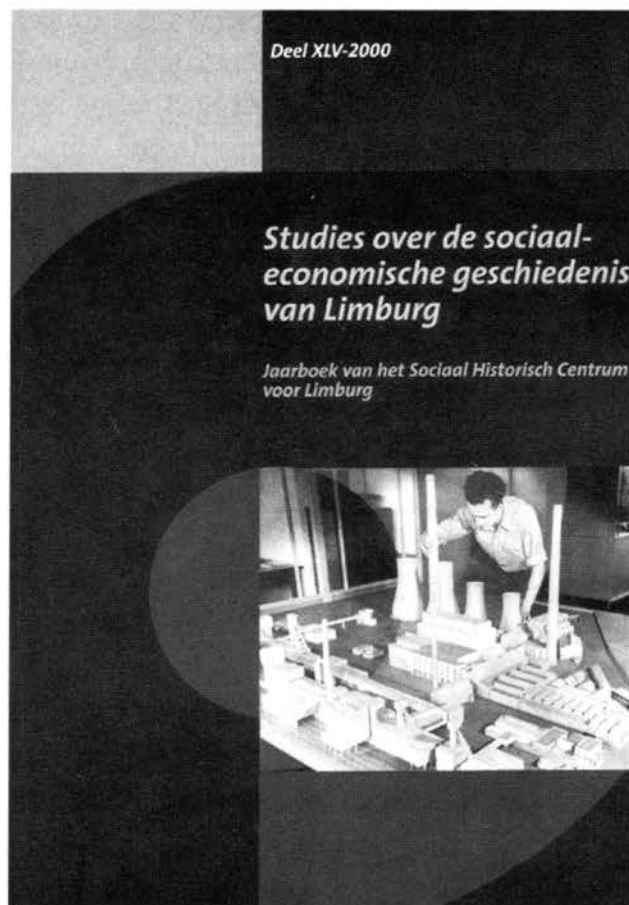
BOEKBESPREKING DOOR MARK VAN DIJK

Maakbaar Limburg. De constructie van een samenleving in een eeuw van uitersten

A. Knotter en W. Rutten [red.], [Maastricht 2000].
Themanummer van *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* [XLV].

In 1999 vierde het *Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* (SHCL) te Maastricht zijn 50-jarig bestaan. Gezien de ontstaansgeschiedenis en het jaar van de viering lag het thema van dit jubileum voor de hand: reflectie op de Limburgse geschiedenis in de afgelopen eeuw aan de hand van het thema 'maakbaarheid'. Dit werd uitgewerkt in de vorm van een door Limburg reizende tentoonstelling en een symposium op 8 oktober 2000 te Maastricht. De op het symposium uitgesproken lezingen worden in dit *Jaarboek van het SHCL* gepubliceerd, en wel na een Ten Geleide van de nieuwe directeur en kersverse bijzonder hoogleraar, dr. Ad Knotter.

Centraal in diens Ten Geleide staan de begrippen 'maakbaarheid' en 'maakbare samenleving'. Helaas worden deze begrippen in de journalistiek nogal eens meesmuilend geassocieerd met zogenaamd achterhaald sociaal-democratisch gedachtegoed en 'illussies van de jaren zestig en zeventig'. Zoals altijd is de historische werkelijkheid aanzienlijk genuanceerder. De 'maakbare samenleving' blijkt liberale wortels te hebben die in ieder geval teruggaan tot in de 19de eeuw. In ruimer verband is het zelfs niet gewaagd om

de twintigste eeuw te karakteriseren als de 'eeuw van de maakbaarheid'.

Vele politieke stromingen en maatschappelijke actoren waren het er over eens dat de ontwikkeling van de samenleving niet aan het 'vrije spel der maatschappelijke krachten' kon worden overgelaten. Het hoogtepunt van deze 'maakbaarheidsgedachte' viel samen met de naoorlogse wederopbouw en de hoogconjunctuur tot in de jaren zeventig. Het is de periode van grote projecten in de ruimtelijke orde en infrastructuur, van industrie- en landbouwpolitiek, van het ontstaan van de verzorgingsstaat en het wel-

zijnswerk. Nadien is er steeds meer kritiek op de nadelen van maatschappelijke sturing en planning gekomen, maar deze zijn nog steeds niet weg te denken uit de moderne maatschappij.

En Limburg? De opkomst en ondergang van de Limburgse mijnindustrie is een prachtig voorbeeld van de maakbaarheidsgedachte. Op elk moment van haar 20ste-eeuwse geschiedenis is getracht de mijnindustrie en alles wat daarmee samenhang te plannen, sturen en beheersen, ook de neergang en daaropvolgende herstructurering na 1965. De uitgebreide maar droge bijdrage van Ben Gales behandelt de problemen van de ambities, prognoses en planningskeuzen in de mijnbouw, vooral op technisch en economisch gebied. De 'maakbaarheidsidealen' bleken overigens grotendeels illusies te zijn.

Jos Perry laat zien hoe Limburgse cultuurdragers [schrijvers, journalisten, beeldend kunstenaars] bewust probeerden de mijnen te verankeren in de Limburgse geschied- en identiteitsbeleving. Zo kort als deze zogenaamde mijntraditie heeft bestaan, zo snel zijn de herinneringen eraan verdwenen. Overigens is Perry hier mijns inziens te stellig over de korthed en gemaaktheid van deze 'zogenaamde' Zuid-Limburgse mijntraditie. Die traditie, hoe relatief onbeduidend eertijds misschien dan ook, is er namelijk wel degelijk. Eeuwenlang werd er hier al ondergrondse mijnbouw gepleegd: vuursteen, kalksteen en steenkool. En al in de 18de eeuw waren er in en rond Kerkrade honderden mensen werkzaam in de steenkool-'industrie': als mijnwerker, handelaar en/of voerman.

Carla Wijers betoogt dat het feit dat de carnavalsviering als iets typisch Limburgs wordt

beschouwd, pas van betrekkelijk recente datum is. Evenals andere cultuurverschijnselen werd carnaval pas als 'typisch' Limburgs herkend en benoemd in confrontatie met andere uitingen en gedragingen die meestal nogal eenduidig als 'Hollands' worden gedefinieerd. Het is een methode om een regionale identiteit te 'maken'. En een dergelijke 'uitgevonden' en 'geconstrueerde' culturele werkelijkheid is even veranderbaar als de geschiedenis waarvan zij deel uitmaakt.

Hoe snel 'vaststaande' culturele zekerheden en tradities kunnen veranderen, blijkt uit de bijdragen van Annemieke Klijn en Peter Nissen. Klijn schrijft over de lotgevallen van de katholieke doorbraaksocialist Sjeng Tans. Inmiddels is de biografie in boekvorm verschenen, en die zal ongetwijfeld in een volgende aflevering van dit tijdschrift aan de orde komen. Nissen neemt de constructie en deconstructie van het katholieke Limburg onder de loep. In de jonge provincie Limburg was de constructie van 'het katholieke Limburg' een belangrijk identiteitsvormend beginsel. Het bisdom werd in de opbouw gesteund door een leger van seculiere geestelijken, die de boodschap van 'het behoud van het katholieke Limburg' uitdroegen en institutioneel vormgaven. In de jaren vijftig en zestig kwam echter steeds meer interne kritiek op deze defensieve houding. Volgens Nissen is het idee van 'het katholieke Limburg' in de huidige tijd niet meer vol te houden. *Maakbaar Limburg* bevat een aantal waardevolle noties en aanzetten tot een verdere analyse van 'onze' twintigste eeuw. En ongetwijfeld zal het Sociaal Historisch Centrum ook de volgende vijftig jaar een belangrijke rol spelen in de verdere geschiedkundige analyse.

Schaesberg en zijn kerk

BOEKBESPREKING DOOR KEES SCHUTGENS

Schaesberg en zijn kerk: Petrus-en-Paulusparochie 300 jaar

E. Ramakers, [Landgraaf-Schaesberg 2000] 96 blz.,
ill. ISBN 90 9013697 5

De Schaesbergse Petrus-en-Paulusparochie is in historiografisch opzicht rijk bedeed: in een tijdsbestek van vijftig jaar verschenen er drie lezenswaardige publicaties bij gelegenheid van een parochiejubileum. In 1950 deed de veelzijdige Jan Jakob Jongen [1887-1973] een geschiedenis het licht zien bij het 250-jarig bestaan van de parochie, een kwart eeuw later belichtte kapelaan Frans Wiertz – thans bisschop van Roermond – de geloofsgemeenschap in haar gang door de tijd, en nu, bij het onlangs gevierde derde eeuwfeest, voegde historicus Emile Ramakers daar een degelijke parochiegeschiedenis aan toe. Elke geschiedenis, zeker ook die van een parochie, draagt het stempel van de auteur en ademt de geest van de tijd. Rond gelegenheidsgeschiedschrijving hangt een beetje het aura van oppervlakkigheid en haastwerk. Daar is in het voorliggende werk van Ramakers geen sprake van. Als uitgangspunt heeft hij het kerkgebouw, Gods huis, gekozen. ‘De ontwikkelingen en veranderingen van het kerkgebouw weerspiegelen de activiteiten van de geloofsgemeenschap in de drie eeuwen sedert 1700.’ Of, zoals hij het ook formuleert: ‘[...] de aankleding van de kerk is een duidelijke afspiegeling van de veranderende wijze van uiting van het geloof

in die [19de] eeuw’. Het boekwerkje, chronologisch-thematisch ingedeeld in tien hoofdstukken met als bijlage een lijst van parochiegeestelijken, zet de historie in een mild daglicht.

Vóór de oprichting van de parochie kende het straatdorp Scheijdt of Schaesberg al een kerkelijke historie. Het is de grote verdienste van Ramakers dat hij duidelijk uiteenzet dat dit alles te maken had met de slotfase van de zogeheten Tachtigjarige Oorlog die in onze regio niet tot staatkundige helderheid leidde. Bij de vredesluiting in Münster [1648] werden de oorlogvoerenden, de Republiek en Spanje, het niet eens over de verdeling van de Landen van Overmaas die voorlopig dan maar gezamenlijk bestuurd werden. De Pancratiuskerk, middelpunt van de uitgestrekte parochie Heerlen die ook Schaesberg en Nieuwenhagen omvatte, werd vanaf circa 1648 gemeenschappelijk gebruikt door protestant en katholiek, uiteraard op verschillende tijdstippen [*simultaneum*].

Het in 1663 in werking getreden Partagecontractaat van 1661 deelde het territoire van de parochie in Staats [Heerlen en Nieuwenhagen] en Spaans [Schaesberg] gebied. Dat Schaesberg op de valreep aan Spaanse kant kwam, was een gevolg van het ijveren van Johan Frederik van Schaesberg [1598-1671], die Schaesberg met de gehuchten Palemig en Lichtenberg al in 1619 bestuurlijk los had gemaakt van Heerlen.

In het hart van de heerlijkheid Schaesberg bouwde Johan Frederik in 1663-1666 een nieuwe, grote kerk die ook goed bereikbaar

was voor Staatse delen van de parochie. De dienstdoende pastoor werd meest 'pastoor van Heerlen' genoemd, slechts bij uitzondering pastoor van Scheijdt of Schaesberg. Na het Franse intermezzo [1672-1678], waarin de pastoor de parochie weer vanuit de St.-Pancratius bediende, herstelde de Vrede van Nijmegen de oude situatie niet: de katholieken van Heerlen en Nieuwenhagen verzetten zich er hevig tegen om weer in Schaesberg ter kerke te moeten gaan. De Staten-Generaal verlangden voor de gereformeerden alleen het vrije gebruik van de Pancratiuskerk, dus niet het alleenrecht. Het compromis voor gemeenschappelijk gebruik van de Heerlense kerk, schrijft Ramakers, 'kwam tot stand door druk van onderaf, maar ook door druk van de koning van Frankrijk en zelfs van de paus.' Jammer is dat de auteur hier niet uit de doeken doet hoe het vergelijk precies tot stand kwam. Heeft de Roermondse bisschop Cools hierbij ook een rol gespeeld? Het *simultaneum* bestond in Heerlen overigens tot 1837, met de nodige steke-ligheden over en weer, compromisregelingen eigen.

In 1678 werd de kerk van Schaesberg opnieuw hulpkapel van de St.-Pancratius, wat betekende dat er in beginsel geen dopen, huwelijken en begrafenissen mochten plaatsvinden. In 1699 richtte Frederik Sigismund van Schaesberg, die in 1671 zijn grootvader Johan Frederik als heer was opgevolgd, zich tot de bisschop van Roermond met het verzoek de heerlijkheid Schaesberg tot zelfstandige parochie te verheffen. Het verzoek werd ingewilligd. Op voordracht van de heer van Schaesberg werd in december 1699 de eerste pastoor van Schaesberg benoemd: Philip Matthias Cortgens die de zielzorg kreeg over 'slechts enkele honderden' parochianen. Met opzet ben ik uitvoerig ingegaan op de voor-geschiedenis van de parochiestichting, omdat deze aan het werk van Ramakers een bovenlokale relevantie geeft. Deze 'prehisto-rie' is namelijk exemplarisch, want ze belicht een episode die voor de regionale en lokale

(kerk)geschiedenis van Overmaze in de zeventiende en achttiende eeuw van beslissende betekenis bleek.

De parochiegeschiedenis zoals die zich vanaf einde zeventiende eeuw tot in onze dagen voltrok, is goed in te passen in de context van de grote [kerk]geschiedenis. De grote lijn verdwijnt niet in een veelheid aan feiten en feitjes achter de horizon. In de Franse Tijd verloor de grafelijke familie Van Schaesberg haar invloed op het kerkelijk leven, zonder dat de banden met Schaesberg werden verbroken. Zelfs veel later, in 1866, schonk de dan op kasteel Kriekenbeck residerende graaf Rudolf het vaandel aan het nieuwe muziekgezelschap Aloysiana. In 1801 werd het bisdom Roermond als gevolg van het Concordaat tussen paus en keizer opgeheven. Schaesberg werd deel van het nieuwe Luikse diocees. Nieuwenhagen, nog altijd deel uitmakend van de St.-Pancratiusparochie en sinds 1745 in het bezit van een hulpkapel, werd in 1803 aan de Schaesbergse parochie toegevoegd, totdat het in 1834 een zelfstandige parochie ging vormen. De opbloei van de vroomheid in het algemeen en de Mariadevotie in het bijzonder, typisch voor het kerkelijk leven in de negentiende eeuw, kwam in Schaesberg tot uitdrukking doordat de uit de zeventiende eeuw daterende, in verval geraakte kapel van Leenhof op initiatief van kapelaan Römken werd hersteld [1847] en uitgroeide tot een regionaal centrum van devotie tot O.L. Vrouw. Een eeuw lang pelgrimeerden de studenten van Rolduc in de meimaand naar de Leenderkapel [1856-1965].

Met goede reden heeft de auteur enkele treffende typering van lokale figuren opgenomen die voortleven in Frans Erens' *Vervlogen jaren*. Hieruit blijkt welk een belangrijke bouwsteen de herinneringen van Erens zijn voor een beschouwing over de negentiende-eeuwse cultuurhistorie van onze regio. 'Niemand dacht er toen aan in onze streek Hollands te spreken', aldus de Limburgse *Tachtiger*. Dat de overlijdensprentjes

Het interieur van de kerk.

van de pastoors Bursgens [†1865], Mühlberg [†1886] en Dämkes [†1903] in het Duits zijn gesteld, is dan ook niet vreemd.

De notabele bewoners van kasteel Strijthagen bekleedden vanaf 1830 het burgemeestersambt – dan hadden ze tenminste iets om handen, zo lijkt het – met als laatste de excentrieke George baron de Rosen van 1876 tot zijn dood in 1895. Hij had nog als zouaaf in Italië de tiara verdedigd. Tekenend voor de veranderende tijd is, dat het goed Strijthagen kort na zijn dood in bezit kwam van een uitgesproken vertegenwoordiger van de nieuwe aristocratie: mijndirecteur Friedrich Honigmann. Schaesberg werd in rap tempo een industriegemeente na de vestiging van de mijnzetels Oranje-Nassau II en de Staatsmijn Wilhelmina. De bevolking groeide razendsnel. Telde het dorp in 1900 nog een kleine 1500 inwoners, in 1920 was dit aantal meer dan verviervoudigd! In het Interbellum was het pastoor Peter Jozef Schatten [1909-1935] die zelfbewust en strijdbaar de moderne tijd tegemoet trad om de mijnstreek voor ontkerkelijking en, de vaak in het verlengde daarvan liggende, ontkerstening te behoeven. Hij is wellicht representatief voor de Zuid-Limburgse clerus in de jaren van het

Rijke Roomsche leven. In de jaren zestig brak ook in Schaesberg de uitgestelde vernieuwing van het kerkelijk leven door, en knalde met de 'kwestie-Miedema' de kurk van de fles.

De 'gewone' gelovigen blijven bij Ramakers een beetje op de achtergrond, maar dat hangt natuurlijk samen met de gekozen invalshoek: het kerkgebouw en het kerkinterieur, en de veranderingen daarin, zijn doorgaans zaken die clerus en notabelen onderling regelden. De hartslag van de tijd had ik toch graag wat luider horen kloppen. Hier en daar, zo is mijn indruk, had de auteur voor zijn lezers duidelijker, explicieter moeten zijn. Het protest van de 'persona' van Heerlen, nota bene een Franse abt, tegen de Schaesbergse parochiestichting zal vast niet door iedereen begrepen zijn. En de vraag of de wens van bouwheer Johan Frederik, baron van Schaesberg, in vervulling ging om in de Pancratiuskerk te worden begraven, blijft in de lucht hangen. Al met al een waardevolle, functioneel geïllustreerde, nuchtere publicatie, navolgenswaardig voor de samenstellers van op stapel staande parochiegeschiedenissen.

Signalementen

M.A. VAN DER WIJST, J. RUTTEN, R. BRAAD

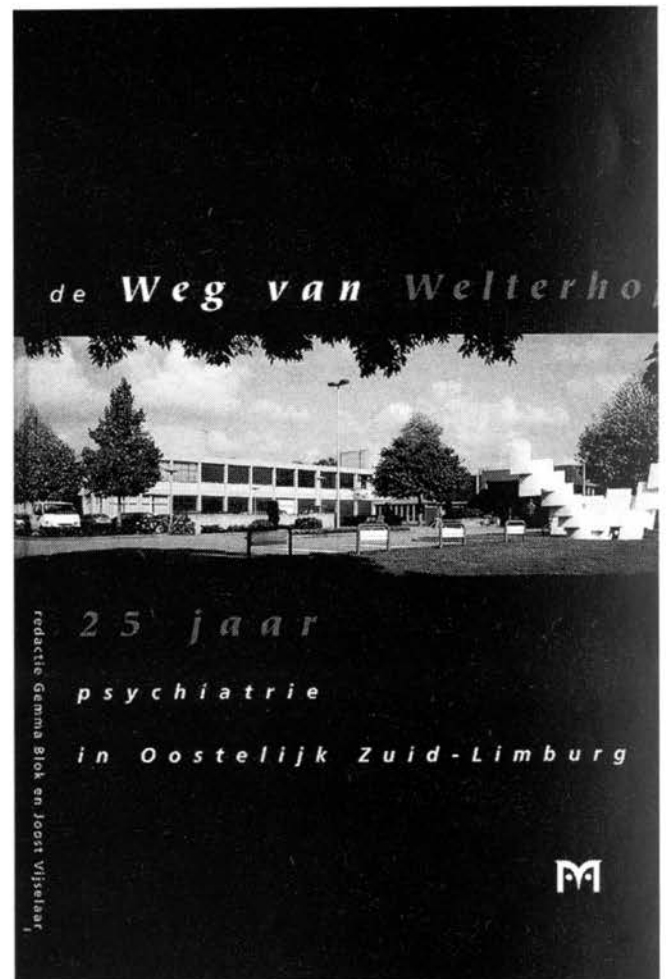
De weg van Welterhof. 25 Jaar psychiatrie in oostelijk Zuid-Limburg

G. Block en J. Vijselaar [eindred.], [Utrecht, 1999]
256 p., foto's ISBN 90-5345-156-0

Steeds meer bedrijven en instellingen ontwikkelen de goede gewoonte om bij gelegenheid van hun kroonjaren even terug te blikken en hun levensverhaal te beschrijven. Aangezien dat verhaal altijd nauw verbonden is met de streek waarin het bedrijf of de instelling is gevestigd, brengen deze jubileumuitgaven ook veel interessante zaken over het verleden van de brede omgeving. Ook het boek *De Weg van Welterhof* belicht naast de geschiedenis van de instelling in ruime mate het verleden van onze streek.

De titel *De Weg van Welterhof* maakt al duidelijk dat het boek een permanente ontwikkeling beschrijft en niet uitgaat van een vastliggende situatie. De ondertitel *Psychiatrie in Oostelijk Zuid-Limburg* vertelt dat het om meer gaat dan de beschrijving van de oprichting en het verdere reilen en zeilen van Welterhof; ook de ontwikkelingen op het gebied van de geestelijke volksgezondheid in de regio komen aan de orde.

Het verhaal over de oprichting van Welterhof voert ons terug naar de bewogen jaren die rond 1970 het hele denken over de maatschappij op de helling hebben gezet. Vóór de oprichting stond Welterhof al midden in de strijd die de wereld van de geestelijke gezondheidszorg in die jaren in twee kampen verdeelde: de aanhangers van de traditionele,

puur verzorgende lijn en de 'moderneren', die vooral therapeutisch wilden werken en daarbij uitgingen van de eigen wens en verantwoordelijkheid van de patiënt. Modernen die ook uitgingen van de gedachte dat therapeutische begeleiding alvermogen is.

De nieuwe benadering in de geestelijke gezondheidszorg werd in Welterhof ook vorm gegeven in de architectuur: het instituut is opgezet als een soort dorp met aparte woonvleugels en een gezamenlijke markt als ontmoetingscentrum.

Juist de beschrijving van dit tijdsbeeld, dat

ook herkenning met veel andere fenomenen uit die jaren oproept, maakt het boek ook voor een buitenstaander interessant. Deze meer geschiedkundige hoofdstukken zijn geschreven door drs. Gemma Blok.

Daarnaast zijn er hoofdstukken over bijvoorbeeld ouderenpsychiatrie; kinder- en jeugdpsychiatrie; pastorale zorg; de organisatie Welterhof enzovoorts. Uiteraard zijn deze hoofdstukken iets specifiek op de problemen in de geestelijke gezondheidszorg gericht, voor de leek misschien wat specialistisch.

Verspreid in het boek vinden we een drietal korte interviews met patiënten van Welterhof, in 1998 door Karin Burhenne opgenomen, en in dat jaar in het Limburgs Dagblad gepubliceerd. Ze belichten sterk de menselijke aspecten, het individuele achter elke therapeutische behandeling.

Het boek is prachtig verzorgd. Het is goed – iets aan de sobere kant – geïllustreerd, en zoals gezegd ook voor iemand die geen professionele binding heeft met de gezondheidszorg de moeite van het lezen waard. [JR]

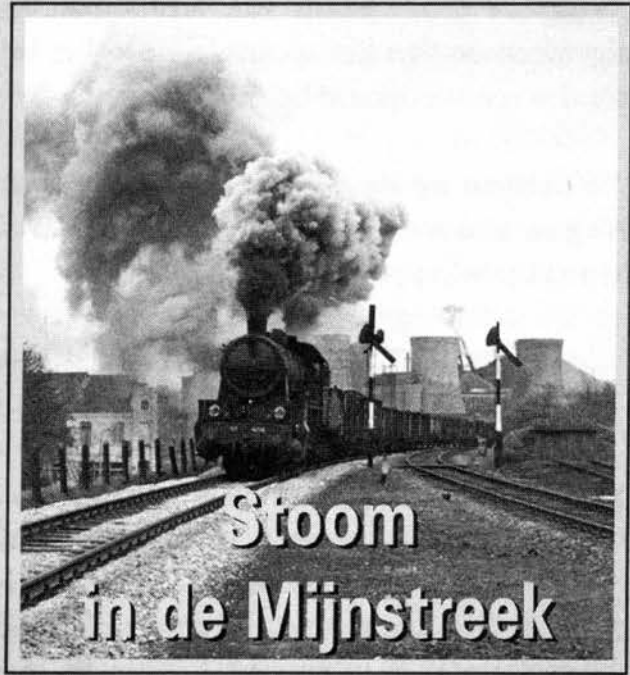
NS-locomotievendepot Heerlen. Stoom in de Mijnstreek

M. Zijlstra [’s Hertogenbosch 2000] 240 p., foto’s, krtn. ISBN 90-71513-36-X

Martin Zijlstra ging op zoek naar leven en werk van zijn vader, die als stoommachinist werkzaam was bij de spoorwegen in Heerlen. Deze zoektocht leverde een boek op dat voor iedere spoorwegfanaat om van te smullen is: het verhaal van de aanleg van de spoorweggelijnen in Zuid-Limburg en de ontwikkeling ervan, met zeer veel foto’s. Tevens het verhaal van alle soorten stoomlocomotieven die op die lijnen gereden hebben. De mensen die bij al die activiteiten betrokken waren krijgen ook de nodige aandacht.

Ook voor de minder op het spoorweggebeuren ingestelde lezer is er veel plezier te beleven aan dit boek. Het beperkt zich

NS-locomotievendepot Heerlen

Martin Zijlstra

namelijk niet tot treinen en locomotieven. Omdat de komst van de spoorwegen nauw verbonden was met de opkomst van de mijnen wordt aan het ontstaan en de groei van de mijnbouw rond Heerlen ruim aandacht geschonken. Ook in het relaas van de verdere ontwikkeling van de spoorwegen krijgt het geschiedkundig gebeuren in de Mijnstreek een grote plaats.

De titels van de opeenvolgende hoofdstukken geven aan dat het verhaal over de spoorwegen nauw verbonden is met de geschiedenis van onze streek: 1. Het spoor komt in Heerlen, 2. Onstuimige groei, 3. Grote tijden, diepe crises, 4. Vijf moeilijke jaren, 5. Wederopbouw, 6. Een aflopende zaak, 7. Afscheid van een tijdperk. Daarna volgen nog de exclusief op de spoorwegen gerichte hoofdstukken: 1. De depotchefs, 2. De locomotieven. In dit boek ontmoeten we natuurlijk de grondleggers van het moderne mijnbouwgebied, Sarolea en de gebroeders Honigmann. Voor de komst van de spoorwegen in onze regio heeft vooral Sarolea een grote rol gespeeld.

Naast de vele foto’s geeft het boek ook tal

van statistische overzichten over de productie en het vervoer van de steenkool, gegevens over dienstregelingen etc.

Voor de geschiedenis van Heerlen in het algemeen en van het spoorwezen in het bijzonder een verrijkend boek. [JR]

“Wachten op de prins...”.
Negen eeuwen adellijke damesstift
Munsterbilzen

J. en M. van der Eyken [Bilzen 2000] 413 p., foto's, tab., stamb., plgrn. 90-802208-6-8

Toen mijn vrouw, met belangstelling voor kinderbescherming, jaren geleden eens, afgaande op de titel blindelings een boek kocht getiteld “Kinderen der duisternis” zag zij thuisgekomen dat het een boek was over paddenstoelen. Iets dergelijks zou ons kunnen overkomen bij het lezen van de titel “Wachten op de prins...”. Dit gaat namelijk over een klooster.

De ondertitel [kleingedrukt] helpt ons al een beetje uit de droom: “Negen eeuwen adellijk damesstift Munsterbilzen”. Deze negen eeuwen lopen vanaf een onbekend jaar, tot 1798 toen de Fransen een einde maakten aan het bestaan van het roemrijke damesstift. Opgemerkt moet worden, dat de heilige Amor [denk aan het Sint Amorsplein in Maastricht] en de heilige Landrada kennelijk een kleinere rol gespeeld hebben bij de stichting, dan vaak wordt geschreven.

Een stift is een ‘wereldlijk kapittel, in dit geval voor vrouwelijke kanunnikessen die weliswaar een bepaalde regel voor het koorgebed volgden maar voor het overige geenszins door kloosterregels gebonden waren, geen kloostergeloften aflegden en afgezien van een jaar strikte residentie [vast verblijf] niet onderworpen waren aan de clausuur [opsluiting] en zich overal konden begeven, waar zij wilden’ lezen we.

Veel dames maakten in de loop der eeuwen gebruik van de mogelijkheid om uit te treden. Volgens de auteurs krijgt men wel de

indruk, dat een aantal families haar dochters in Munsterbilzen plaatsten in afwachting van een geschikte huwelijkspartner. Dit verklaart de titel voldoende.

Het boek is uitgegeven door het Historisch Studiecentrum Alden Biesen, dat eerder reeds prachtige boekwerken verzorgde over de Duitse Orde. Het hier besproken stift lag op enkele kilometers afstand van de voormalige landcommanderij Alden Biesen en veel bewoners van de beide gebouwencomplexen kwamen uit dezelfde families. Zo komen we ook weer leden van de familie Van Hoensbroek tegen. Voor genealogen is het nalopen van de indices en de lijsten met namen en toelichting zeker interessant. Men lette er dan wel op, dat de inhoudsopgave met alle verwijzingen vier bladzijden te laag zit.

Een andere onvolkomenheid is mijns inziens het te vaak zijdelings plaatsen van de illustraties, die overigens zeer verhelderend zijn. Het boek is vooral belangrijk omdat er zoveel nog niet eerder gepubliceerde namen, personele en historische gegevens en vergelijkingsmateriaal zijn vermeld. De patroon van abdij en kerk, Sint Amor, krijgt ook veel aandacht. Een andere wereld gaat open voor de geïnteresseerde lezer. [MvdW]

Voor brood en vrijheid. Honderd jaar
Polen in Zuid-Limburg 1900-2000

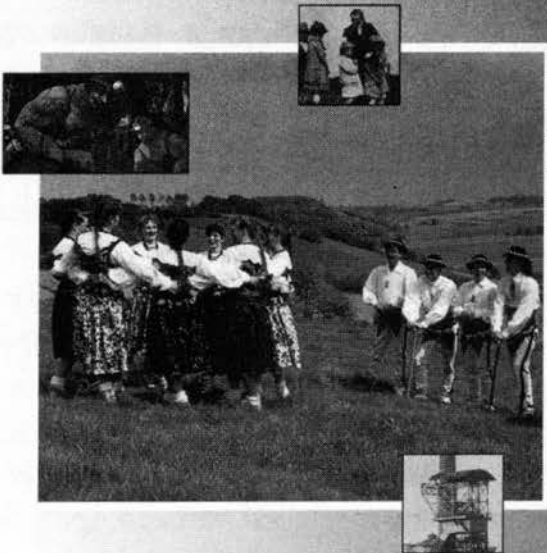
dr. Fr. Wojciechowski [Heerlen 2000]
132 p.; foto's ISBN 90-804217-6-6

De vele foto's van allerlei Poolse verenigingen zijn het eerste wat je opvalt bij het doorbladeren van deze monografie. Het eerste exemplaar van dit tweede deel in de *Historische Reeks Parkstad Limburg*, een uitgave van *Het Land van Herle* en het Stadsarchief in Heerlen, werd met een wervelende show van de dansgroep ‘Syrena’ uit Brunssum gepresenteerd op 26 november 2000 in het kader van de Poolse Weken in Centre Céramique te Maastricht. De auteur, zelf zoon

Dr. Frans Wojciechowski

voor brood en vrijheid

Honderd jaar Polen in Zuid-Limburg
1900 - 2000

HISTORISCHE REEKS PARKSTAD LIMBURG 2

van een Poolse immigrant, is cultureel antropoloog en klinisch psycholoog. Hij is daarnaast voorzitter van de oudste Poolse vereniging in Nederland 'Towarzystwo 'Jednosc' pod opieka Sw. Wojciecha' [vrij vertaald: de Poolse St. Adalbertusvereniging], opgericht in 1910, en bestuurslid, sinds kort voorzitter, van de overkoepelende Katholieke Bond van Poolse Verenigingen in Nederland. In woord en beeld wordt de lezer boeiend verslag gedaan van vooral het verenigingsleven van de Poolse gemeenschap in Zuid-Limburg. Toch komen ook de achtergronden van hun komst naar de mijnstreek, de integratie in en assimilatie met de Zuid-Limburgse samenleving ruim aan bod. Dat het verenigingsleven en de daaraan verbonden zielzorg voor de Poolse gemeenschap zo uitvoerig beschreven worden, is niet zo verwonderlijk. Het verenigingsleven was het samenbindende element, waardoor de Poolse identiteit tot nu toe stand kon houden. De Polen waren overwegend katholiek, hetgeen zeker de integratie in de Limburgse samenleving eenvoudiger maakte. Interessant is te

lezen hoe de eerste sportverenigingen de Poolse jonge mannen in de eerste decennia van de twintigste eeuw trainden voor inzetbaarheid voor de bevrijding van en terugkeer naar Polen. Dit militante karakter verdween langzaam toen Polen in 1918 weer een zelfstandige staat werd en veel van de strijdbare verenigingen moesten worden opgeheven, omdat velen repatrieerden. De verwickelingen rond crisis en oorlogstijd worden in breed historisch perspectief geplaatst. Na de Tweede Wereldoorlog konden vele Poolse jonge mannen die in het geallieerde leger meevochten voor de bevrijding van Nederland niet terug naar hun vaderland omdat ze anders gevaar liepen als anticommunistische 'subversieve, reactionaire elementen' opgepakt te worden. Zo vormden ze een deel van de naoorlogse aanwas van de Poolse bevolkingsgroep in de Mijnstreek maar ook elders in Nederland. Het verval van het verenigingsleven in de jaren zestig en zeventig blijft ook de Poolse gemeenschap niet bespaard. Toch leeft het verenigingsleven nog zeer sterk en is het Poolse huis te klein bij de Poolse culturele evenementen. De assimilatie schrijdt voort, de Poolse identiteit blijft vooralsnog herkenbaar in 11 van de 53 Poolse verenigingen die de regio ooit gekend heeft.

De auteur heeft de geschiedenis van de Poolse gemeenschap in de Mijnstreek geschreven aan de hand van vele interviews met oudere Polen. Overig bronnenmateriaal is maar matig gebruikt. Wat dat betreft was er natuurlijk de handicap dat dit voor een groot deel niet meer voorhanden is. Veel verenigingsarchieven zijn in loop van de tijd in verval geraakt en ook zijn veel papieren van verenigingen in de kachel terecht gekomen bij het begin van de Tweede Wereldoorlog. Toch zou diepgaander bronnenonderzoek naar mijn mening een aantal aspecten van dit overzichtswerk in een breder perspectief hebben kunnen plaatsen. Migratiestatistieken zouden de studie waardevoller hebben gemaakt. Het laatste woord over de Poolse gemeenschap zal daarom nog

wel niet geschreven zijn, temeer ook omdat er geen vergelijking wordt gemaakt met andere allochtone bevolkingsgroepen in de Mijnstreek. Toch is het voor zover mij bekend voor het eerst dat er zo'n integrale geschiedenis van een allochtone bevolkingsgroep in de Mijnstreek is geschreven. In de beperkte tijd die de auteur ter beschikking stond, heeft hij een knap stukje werk geleverd en een studie neergezet die uitnodigt om ook het relaas van de Italianen, Tsjechen, Slovenen en andere voor de mijnbouw geworven bevolkingsgroepen uit te werken.

Het boek kost f 24,50 [exclusief porto] en is te koop bij het Stadsarchief in Heerlen. Wilt u het boek toegezonden krijgen dan kost dat f 7,50 extra voor verpakkings- en verzendkosten. [RB]

“Wereldleed en Kindervreugd”. Speelgoed voor de Nederlandse markt, 1860-1960

W. F. Renaud [Arnhem 2000] 176 p., foto's
ISBN 90-70300-21-4

De deels treurigmakende titel van dit rijk geïllustreerde boek met als ondertitel 'Speelgoed voor de Nederlandse markt 1860-1960' doelt op het gegeven, dat [te] veel speelgoed, bedoeld voor kinderen, vervaardigd werd door volwassenen en gekocht door volwassenen, waarbij het wereldbeeld en helaas dus ook het grote wereldleed te zeer tot uiting komt.

Bij het doorbladeren valt vooral het oorlogstuig dan ook op. Niet alleen de nabije oorlogen maar ook oorlogen zoals in Adje [Indonesië] 1873-1904 en Zuid-Afrika, 1899-1902, leidden tot spel-producten zoals het "Nieuw vermakelijk veroveringsspel" en het "Boer- en Rooinekspel". Toch kan men, als men af en toe even de ogen sluit, van het boek erg genieten. Ballen, jojo's, diablo's, knickers, zwaarden, fluitjes, ratelaars, trommels, dierenfiguren, scheepjes, schaatsen, wagentjes, rammelaars en religieus speel-

goed, waarmee kinderen in de late Middeleeuwen al speelden, hebben een eeuwig leven wat gebruik betreft. De auteur, die sedert 1976 conservator is bij het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem, bespreekt de invloed van de speelgoedfabrikanten uit de aan Nederland leverende landen zoals Duitsland, Frankrijk, Engeland, Denemarken en België evenals het in Nederland zelf gemaakte speelgoed en laat ons [weer] kennismaken met Fröbel [1837 Duitsland], Meccano [1908 Engeland], Märklin [1914 Duitsland], ADO ['Arbeid Door Onvolvaardigen', 1926 Nederland] en uiteraard de barbiepop [1959 Amerika]. Naast het historisch overzicht worden aan de hand van zogenoemde 'ensembles', foto's van speciale opstellingen van speelgoed van een apart soort of speciale periode, deze soorten en periodes besproken met onderwerpen zoals 'de volwassen wereld in de kinderkamer', 'werktuigkunde voor jongens' en 'poppenmoedertje, vrouwbeeld tijdens het interbellum'.

Wat mij opvalt en wat de auteur ook zeker niet ontgaan zal zijn, is dat echt eenvoudig speelgoed, dat toch in zo ruime mate zo'n grote invloed heeft gehad op opvoeding en vermaak, zelden of nooit bewaard is gebleven [te goedkoop en te kwetsbaar] en dus ook hier buiten beschouwing bleef. Een interessant boek voor iedereen die ooit gespeeld heeft. [MvdW]

